عەبدوڵڵا قەرەداغی
(مەلا عەلی)

ڕاگوێزانی کورد لە مێژوودا

ڕاگوێزانی
کورد لە مێژوودا

عەبدوڵلا قەرەداغی
(مەلا عەلی)

سلێمانی ٢٠٠٤

زنجیرەی کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم
کتێبی سەردەم ژمارە (٢٧٨)

سەرپەرشتیاری گشتیی زنجیرە
ئازاد بەرزنجی

ڕاگوێزانی کورد لە مێژوودا

بابەت: مێژوویی
نووسینی: عەبدوڵڵا قەرەداغی (مەلا عەلی)
تایپ و مۆنتاژو دەرهێنانی هونەری: نووسەر
چاپی: یەکەم / سوێد
چاپی: دووەم / سلێمانی
تیراژ: ١٠٠٠ دانە
ژمارەی سپاردن: ٤١٧ ی ٢٠٠٤

www.sardam.info

پێشکەشە بە:

ئاوارەکانی کورد

« ١ »

كوردستان

کوردستان یەکێکە لە کۆنترین ئەو جێگایانەی کە یەکەمین کۆڕ و کۆمەڵی ئادەمیزادی تێدا نیشتەجێ بووە، وەکو خوزستان و نێوان دوو ڕووبار، زەوی کوردی کوردستان ئەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی ئاسیای ڕۆژئاوا، یەک وڵات پێک ئاهێنێت، زەوی کوردستان دابەش بووە بەسەر ئێران و تورکیا و عێراق و سوریا. ووشەی کوردستان باوەڕپێکراو نییە لە ڕووی قانوونی دەوڵەتییەوە، بەکار ناهێنرێت لە نەخشەو پەرتووکی ئەتڵەسیدا، کوردستان دەکەوێتە هێڵی درێژی ٣٠-٤٠ پلە لە ڕۆژهەڵاتەوە ٣٧-٤٨ پلە لە باکورەوە.

سنووری کوردستان:

لەبەر ئەوەی کوردستان دابەش بووە هەر لایەش بۆخۆی لێی کەم کردۆتەوە،ئەوانەی لەسەر کورد و کوردستانیان نووسیوە ئەیخەینە ڕوو: نەخشەی کوردستان زیاتر شێوەی لاکێشی هەیە.

● ئایەتوڵلا مەردۆخی ئەڵێت: ڕووبەری کوردستان . . . ۱۳۵کم۲یە.
● جەلال تالەبانی لە کتێبەکەی خۆیدا نووسیویەتی . ۹,٦٥ . ٤کم۲یە.
هەندێکی کە ڕووبەری کوردستان بە . ٤٥ هەزارکم۲ لە قەڵەم دەدەن.
● دکتۆر قاسملو لە کتێبی: کوردستان و الاکراد، ڕووبەری کوردستان بە . ۹,٦٥ . ٤ کیلۆمەتری دووجا، دائەنێت و درێژی کوردستان لە باکوورەوە بۆ باشوور بە . . . ۱ کیلۆمەتر و پانتایی تێکڕای بە . . ۲ کم لە بەشێکی باشوورییەوە و لەباکوورەوەزیاتر نەبێت.
● دکتۆر عیسمەت شەریف وانلی لە کتێبی شۆڕشی کوردستانی عێراقدا پێوانەی کوردستان بە . . . . , . . ٥ کیلۆمەتری دووجا دائەنێت.
● حمداللە مستوفی نووسیویەتی کوردستان ۱٦ ویلایەتە، لەگەڵ عێراقی عارەب و خوزستان و عێراقی عەجەم و ئازەربایجان و دیاربەکردا هاو سنوورن.
● ئەدمۆنس لە کتێبەکەی خۆیدا بە ناوی : « کورد، تورک، عەرەب » نووسیویەتی باکوری کوردستان بە هێڵێکی نێوان یەریڤان و ئەرزڕوم و ئەرزنجان دیاری کراوە، ئەو خەتە بە دەوری مەرعەشدا هاتووە و گەیشتۆتە حەلەب، لە خوارو و ڕۆژ ئاواوە لەو تەپۆلکانە دەرچووە و کە لە ڕێگی ڕووباری دیجلەدان و لە دوایدا بە لای شاخی حەمریندا دەکشێتەوە تا سنووری نێوان عێراق و ئێران دەڕوات، لە ڕۆژهەلاتەوە بە کرماشان و سنە و سەقز و مەهاباد و ورمێ و خۆی و ماکۆدا، واتە بەشە کورد نشینەکەی ڕۆژئاوای ئێران، تێ ئەپەڕێت و بەرەو خوارووی ڕۆژئاوای یەریڤان دەڕوات.
● لە دائیرەی مەعاریفی ئیسلامیدا هاتووە: کوردستان سەر زەوییەکی بەرینە کە درێژاییەکەی لە خوارووی ڕۆژهەلاتەوە لورستان تا سەرووی ڕۆژئاوای مەلاتیە . . ٦ میلە و پانایەکەشی . ۱۲- . ۱٥ میل نەبێت، پانترین جێگای لە نێوان موسڵ و ئەراراتدایە کە نزیک بە . ۲٥ میلە.

● قاموسی اعلام چاپی ئەستەمبوڵ ساڵی ١٨٩٦، کە ئەمەش تەنها سەرچاوەیەکە لەکاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا دەست نیشانی ویلایەتی کوردستانی کردووە کە درێژی خاکی کوردستان ..٩ کیلۆمەتر و پانیەکەی لە نێوان ..١-..٢کیلۆمەتری داناوە.

مەردوخ لە کتێبەکەی خۆیدا سنووری کوردستان وا دیاری دەکات:

کوردستان، لە باکورەوە ئەرمەنستانە، لە رۆژهەڵاتەوە ئازربایجان کە عێراقی عەجەم و خوزستان کێوەکانی زاگرۆس لەم پارچەیەن، لە خوارویەوە ئەگاتە عێراقی عەرەب، لە رۆژئاواشەوە زەویەکانی ئاسیای بچوک ئەگرێتەوە، ئایەتوڵلا دیسان لە لێکۆڵینەوەکانەوە دەگێڕێتەوە کە کوردستان لە باکورەوە کێوەکانی ئەرارات و لە رۆژهەڵاتەوە سنووری خوزستان و فارس و زنجان و ورمێ و ماکۆ، لە خوارەوە لای سەرووی بەغدا، عێراقی عارەب و لە رۆژهەڵاتی چۆمی فورات تا نزیک بەغدا دەگرێتەوە، بەم جۆرە بەشێک لە ئەرزروم و هێندێک لە ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ئاسیای بچوک و ئازربایجانیش بە خاکی کوردستان ئەژمێرێت.

کورد بە واتای زانستی یەک ئەتەوە پێک دێنێ: یەک نیشتمانی تایبەتی، یەک زمانی تایبەتی، پەرە سەندنی مێژووی تایبەتی، پەیوەندی ئابووری ناوخۆی تایبەتی، ئەرهەنگ و هەستی ئەتەوایەتی تایبەتی ناوخۆی هەیە، کوردستان واتە نیشتمانی کورد لە چەند لایەکەوە. پێوانەی جۆراوجۆریان بۆ نووسیوە،هەندێکی ئەخەینە ڕوو :

لە ڕووی جوگرافیەوە بەسەریەکەوەیە، لە ڕووی سنووری سیاسیەوە بە شێوەیەکی سەرەکی لە نێوان تورکیا، ئێران، عێراق و سوریا، دابەشکراوە. لە هەر یەکێک لەو وڵاتانەدا بە ئارەزووی خۆیان سنووریان بۆ داناون. لە تورکیا بە کوردستانی تورکیا ئەڵێن ئەناتۆلی رۆژهەڵات، کوردەکانی کوردستانی تورکیا هەموو لە ناوچەی رۆژهەڵاتی وڵات نیشتەجێن.

ناوچەی کوردستان لە بەشی باکور ویلایەتی دیورغی، ئەرزروم و قارسی.
لە ناوچەی ئەرزروم کوردەکان بە تایبەتی لە بەشی رۆژهەڵات و باشوری رۆژهەڵات نیشتەجێن، هەروەها لە بن کێوەکانی باڵی رۆژئاوای ئەراراتو ناوچەی قاغیزمان و توزلوکە لەوێندا هەن. لە بەشی خۆرئاوای ناوچەکە کوردەکان نیشتەجێن و بە ویلایەتی سیواس و ناوچەی قانغاڵ و دیورغی گەشتووە، هەموو دانیشتوانی رۆژهەڵات و باشوری رۆژهەڵاتی ئەم ناوچەیە هەموو کوردن و هەندێک لەو کوردانە کە کۆچیان پێکردوون لە سلیسیا و لە باشوری ئەنقەرەدا هەن، وە لە شارە گەورەکاندا ئەستەمبوڵ، ئەنقەرە و ئەزمیر ئەژین، ١٧ ویلایەتی کوردنشین لە تورکیادا هەیە کە بریتین لە: باکوری رۆژهەڵاتی ویلایەتی ئەرزنجان، ئەرزروم، قارس، وە لە ناوەند و رۆژئاوا و رۆژهەڵات. لە باکور بە باشوری ویلایەتی مەلاتیە، تونجلی، ئالازیخ، بینگوڵ، موش، قاراگوزە ئاغدی « پاشان ئادی یمان، دیار بەکر، سیرت، بتلیسو وان، ویلایەتەکانی باشوری ئورفە، ماردین، جزلامەرگە « هەکاری « کلیە، ئەمەش هەموری تێکڕا کورد نشینن، کوردەکانی تورکیا لە بەشی رۆژهەڵاتیانەوە بە برا کوردەکانی بەشی ئێران بەیەکەوە بەستراون.

کوردی کوردستانی ئێران

ئێران لە سەدەی ١٦دا هەمەدان و لورستانیان لە کوردستان جیاکردەوە، تەنها ناوی کوردستانیان بە ناوچەی ئەردەڵان سنە « سنندج » وتووە کە ناوەندی ئەردەڵان بووە.لە ئێران کوردەکان لە باکوری رۆژئاوای وڵاتدا دەژین، کوردەکانی پارێزگای ئازربایجانی خۆرئاوا لەم پارێزگایانەدا لە بەشەکانی رۆژئاواو باشووری دەریاچەی ئورمیە کورد نشینن، لە خۆرئاوای دەریاچەی ماکۆ، قتور، شاپور، وەلە باشوری دەریاچەوە مهاباد،

پیرانشەهر، نەغەدە، شنۆ، تکاب، قروە، دیواندەرە، بۆکان و سەردەشت.

بەشەکەی پێی ئەڵێن کوردستان « سنە یان سنندج » ئەو ناوچانەی سەر بە سنەن، سەقز، بانە بیجارە گروس »، مەریوان، پارێزگای جێنشینی کورد پارێزگای کرماشانە، جگە لەمانە کوردێکی زۆر لە نیشتمانی خۆیان دوورکەوتونەتەوە وەک لە خوراسان، بجنورد، فارس و کرمان دەژین و لە شارە گەورەکاندا تەبریز و حومە، تاران، بەشێکی زۆری کورد دەژین، وەلەبەشی کۆتایی رۆژهەڵاتی ئێران لەسەر سنوور تیرەیەکی گرنگی کورد دەژی لەویلایەتی بلوجستان.

کوردی کوردستانی عێراق

لە عێراق بە ناوی باکورەوە ناوی ئەبەن، لە باکور و باکوری رۆژهەڵاتی وڵاتدا ئەژین و ویلاتەکانی کوردنشین بریتین لە: دهۆک، ناوچەی زاخۆ، مزوری، جیر، عەمادیە، عەقرە، و لەبەشی چەپی ئەم ویلایەتەوە ناوچەی سنجار و شێخانە کە یەزیدین، وە کەرکوک و هەولێر و سولێمانی، وە لە ویلایەتی دیالەدا ناوچەی خانەقین و مەندەلی. ئەم ناوچانەی کورد نشینی عێراق لەگەڵ کوردەکانی ئێراندا کە لە بەشی خۆرئاوای زاگرۆسدا هەمن هاوسنوورن وە لەملاشەوە لەگەڵ برا کوردەکانی تورکیا و سوریادا هاوسنوورن، کوردی بەغدا و موسڵ بەقەد یەکن و زۆرن.

کوردی کوردستانی سوریا

لە سوریا رەگەزپەرستەکان بە ناوی جزیرەوە ناوی ئەبەن، لە سوریا « کوردەکان لە باکوری وڵاتدان » لە بەشی باشور هەمن و لەگەڵ کوردەکانی تورکیا هاوسنوورن، ناوچەیەکی کە لە کورداغ بە پانای .٤

کیلۆمەمەتر دەست پێدەکات تا ڕۆژهەڵاتی فورات لە جێگەیەکدا کە ئەو ڕووبارە نزیک جەدابلوس دێتە خاکی سوریاوە درێژەی پێ ئەدات.ناوچەیەکی کە بە درێژایی ٢٥ کیلۆمەتر و پانی ٣کم لە جزیرەدایە ئەمانەش ناوچەی رأس العین لە باسیە، عامودا، قامیشلی، عین دیوادوە، دیرک، ئەم ناوچانە لە نێوان دیجلە و ڕوباری خاپورر کە بەشێکە لە فورات ئەم بەشە لە خاکی سوریادا، بەشێوەی دەنوورکی مراویە، کە لەوانە کوردەکانی سوریە و عێراق و تورکیە، هەرسێ لایان بەیەکەوە بەستراون، جگە لەوانە لە شاری دیمەشق و حەمات و حەلەب هەزاران ماڵی کوردی تێدا دەژی.

لە سۆڤیەت لە ئەرمەنستان ٣٥ دێ و لە ئازربایجان ٢٥ دێ لە ناوچەی کاباجان، لاچین و کزباتلی کورد نشینەو ئادیستوا، زۆری کورد لە شارەکانی یەریڤان، باکۆ و لە کۆماری گورجستان و لە شاری تەفلیس.

٣٦ هەزار کورد لە شورەوی دەژین و ئەڵێن لەو ژمارەیە زۆر زۆرترە بەشێکی بلاوەیان پێکردووە بە پێی تەخمینی ئەم دواییەی کۆنفرانسی کوردەکانی سۆڤیەت ئەڵێن نیو میلیۆن کورد هەیە لە شورەوی. لە خوراسان یەک میلیۆن کورد ئەژی و ١٦٠.. گوندی کورد نشین هەیە و لە شارەکانی بجنورد و جاجرم و سەبزەوار و نیشاپور و شیروان و قوچان و مەشهەد و دەرگەز و کەلاتی نادر دا ئەژین و شێوەی زمانی هەمووشیان کرمانجی سەروو وە جگەلەوانەش ... ٥ خێزانی تاوەکو ئێستا هەر بە شێوەی کۆچەری و چادرنشین ئەژین. ئەمڕۆ گەورەترین مەڵبەندی کۆبوونەوەی کورد لە خوراسان شاری مەشهەدە. وەلە ناوچەی گیلان ٦ دێ هەن کاتی خۆی نادر شا بردونیەتە ئەوێ بۆ بەرهەڵستی ڕووسەکان.

د.عەزیز شەمزینی لە کتێبەکەی خۆیدا بە ناوی جولانەوەی ڕزگاری نیشتمانی کوردستان دەربارەی سنوری ئەتنۆگرافی کوردستان، سنووری

کوردستان لە رۆژئاوادا لە کورداخەوە « سوریا » دەست پێدەکا و بە ناوچەکانی کیلس، مەراش، بستان و لیوریک دا تێدەپەڕێ و ڕوو ئەکاتە باکوور تا ڕووباری کیلکیت و مارابە و بەرەو دەریای ناوەراست، لە رۆژهەلاتیشەوە لە شارەکانی بایبور دونولتییەوە دەست پێدەکات بە خوارووی رۆژهەلاتی فارس و لێواری رۆژئاوای دەریاچەی ورمێدا تێدەپەڕێ،لورستان و ناوچەی بەختیاریەکان دەبڕێ و تا دەگاتە سنەو کرماشان.

لە باشوورەوە لە لورستانەوە دەست پێدەکات و ڕوو دەکاتە باکوری رۆژئاواو بە خانەقین و کفریدا تێدەپەڕێ تا دەگاتە نزیک چیای حەمرین لەوێ ڕوو دەکاتە رۆژئاواو بە ناوچەکانی خوارووی چیای شەنگار دا تێدەپەڕێ، فورات دەبڕێ و لە شاری تەرابلس و خوارووی کورداخ نزیک دەبێتەوە تا لە سەرووی ئەسکەندەرونەدا دەگاتە دەریای ناوەراست. نیلی نیکیتین لە کتێبەکەیدا، کورد و کوردستان، دەڵێت:

ناوی کوردستان بە واتا خاکی کوردستان، ناوی یەک وڵاتی سەربەخۆ، سنووری تایبەتی، سیاسی خۆی نییە، هەموویان دارای یەک بنەڕەت و نەژادن. ئەم ناوەش لە سەدەی ١٢وە لە زەمانی فەرمانڕەوای سوڵتان سنجردا پاشا گەورەی سەلجوقیەکاندا پەیدا بووە و لە شانزە زیلایەت پێک هاتووە، کوردۆ بە زمانی ئەکەدی و ئاشوری بە واتە بە توانا و پاڵەوان و کەردۆ بە واتە بەهێز بوون. کوردوخوی کۆکردنەوەی کەردوخ، بەزمانی ئەرمەنی، کردوخ، کرت وەلی دراوسێی خوارووی خالد و ئۆرارتو بوون.ئەرمەنیەکان بەو بەشە کوردانەیان وتووە کردوخی، عارەب وتویانە باکردا.

بە قسەی ئستراپوون ئەڵێت کێوەکانی کوردەکان لە دیاربەکرەوە تا موش درێژ بۆتەوە، ئەم ناوانە هەبوون، تەنها ئەوە نیە کە گەزەفون ناوی

بردووه، واته پێش گەزەفون ئەو ناوانە باسکراوه. لە نێوان سەدەی نۆی پ.ز تا شەشی پ.ز ولاتێک کە پاشان بووه ئەرمەنستان لە ژێر فەرمانرەوای خالدی و ئورارا تودا بووه. یەکەم نووسەر کە لە کوردستاندا ناوی بردووه حمدالله مستوفی قەزوینی بووه لە سەدەی چواردەی زاینیدا و لە ٧٤٠ک لە کتێبی « نزهة القلوب »دایە ئەم ویلایەتە لە رۆژهەلاتەوه بەسترابوو بە عێراقی عەجەم، لە باکورەوه بە ئازربایجان، لە رۆژئاواوه بە عێراقی عەرەبەوه، لە باشورەوه بە خوزستان، کوردستان ببووه ١٦بەش کە هەریەکە نرخێکی خۆی هەبووه.

ئالانی، ئالی شتەر، بەهار، خەفتیان، دەربەندی تاج خاتوون، دەربەندی زەنگەنە، دزبیل، دینەوەر، سولْتان ئاباد= چەمچەماڵ، شارەزور. بە قسەی « یاقوت حەمەوی » دروست کەری ئەم شارە « زوور بن زوحاک » بووه کرماشان پێشتر پێیان وتووه کرمسین، کرند و خوشان، کەنگور، ماهی دەشت یان مای دەشت، هەرسین، وستام.بەهار پایتەختی کوردستانی ئێران بووه تا هاتنی مەغول.

لێرەدا نیتکیتن باسی جوگرافیای کوردستان لەسەر نووسینی مینورسکی دەکات لە کتێبەکەیدا ل ٧٨، جوگرافیای سروشتی کوردستان لەسەر کتێبی کوردەکان، مینورسکی نووسیویەتی بۆ ئەوەی جوگرافیای ئەم بەشە لە ئاسیادا باشتر تێبگەین، ئەبێت لایەنگری دوو خاڵی گرنگ بکەین:

- کێوی ئەرارات
- کەنداوی ئەسکەندەرونە

لە باشوری ئەراراتەوه بە درێژایی ٢ هەزار کیلۆمەتر، ئەم کێوانە وەک یەک زنجیرەی بەیەکەوه بەستراو راکێشراو دەکشێن. ئەم کێوانە لەسەرەتاوه ڕێک لە باکورەوه بە لای باشوردا درێژ بونەتەوه، پاشان چەند لقێکی لێ

ـەیدا ئەبێت بەرەو تەنیشتی باشووری ڕۆژئاوا، بە واتە بۆ لای کەنداوی ـارسی درێژ دەبێتەوە.

ئەرارات ناوەندی ناوچە کێوەکانی فراوان و زۆرن کە شێوەیان « ـەوانی » و چوار سەریان بریتین لە: سەری باکور لە گۆڕێ، سەری باشور ـە جۆلەمەرگ، سەری رۆژهەڵاتی لە شوشە، سەری خواروش لە بای بورت. ـە نێوان ئەرارات و جۆلەمەرگە کێوەکانی کوردستان بەرزایی زۆریان لێ ـروست بووە، لە باشوری جۆلەمەرگەوە خاکی ئێران دەست پێدەکات، کە ـەو کێوانەی کوردستان بەسەر دەشتەکانی ئاشوردا ئەڕوانێت.

دەریاچەی ورمێ لەگەڵ جێگا بەرزەکانیا لە ڕووی دەریاوە میاندواو ـ ١٢٨. مەتر، مەهاباد . . ١٣. مەتر، شنو . . ١٤. مەترە، ورمێ ـ ١٣٢.مەترە، دەریاچەی ورمێ . ١٢٢ مەترە. ئەو کێوانەی کە کەوتونەتە ـنێوان ئەم دوو دەریاچەوە، وان و ورمێ، ناوی وەک یەکیان نیە و ئەو کێوانەی لە نێوان دوو ڕووباردا هەن بەناوی زاگرۆسە کۆنەوە ناو دەبرێن، ـئەم ناوانەش وا دەردەکەوێت کە یۆنانی بن. ئەگەر ڕوومان بەلای ئەسکەندەرونەدا وەرگێڕا دەبینین لە ماوەیەکی کەمدا لە باکوری ئەم خاڵەوە چەند کێوێک دەرئەکەون ئانتیتۆرۆس، ئەم بەشە بە هێڵێکدا دەڕوات بەلای دەریای ڕەشدا. تێکڕا لە سێ لق لە بەشی باکووری رۆژهەڵاتەوە درێژ دەبێتەوە کە بریتیە لە تووروس باکوری، تورسی ناوەند، تورسی باشوری ئەرمەنستان.

ناوچەی جێگای دانیشتوانی کورد لە چوارچێوەی سروشتی شاخ و دۆڵەکاندا لوتکەی بەرز و پانتای و بەرزایی لوتکەی سەختەکان دۆڵی قوڵ و فراوان جێگەی میللەتی کوردە، هەر لە سەرەتاوە ژیواری خۆیانیان لەو جێگایانەدا بڕیارداوە، لە مێژووی زۆر کۆندا و لە لقەکانی تورسی باشوری و خاکی کێوەکانی رۆخی چەپی رووباری دیجلە بە « درێژایی بۆتان و

خاپور و زابی گەورە ، ئەگەر بگەڕێنەوە سەرەتای مێژووی وڵاتی کوردی ئەوکاتە لە رۆژهەڵات و باشور هەروەک و ئێستا لەو جێگایانەدا بوون، بەم پێیە جێگای ٣ ناوچە دانیشتوانی کورد بەم شێوە لە خاکە بەرزەکانی ئەرمەنستان، کوردستانی تورکیاوە کێوەکانی خۆرئاوای ئێران و بە درێژایی و پانتای سنووری عێراق و ئێران لە شارۆچکەی مەندەلییەوە لە رۆژهەڵاتی عێراق، پاشان هێڵێک کە ئێران و تورکیا لەیەک جیا ئەکاتەوە تا کێوەکانی ئەرارات، لە باکورەوە تا پێ‌نی ئەو دیو قەفقاس، ئەرمەنستان و ئازەربایجانی شورەوی، هێڵێک دەوری ئەرزروم تا باکوری ئێشان لە تورکیا لەسەر ئەوە. لە باشور، کورد تا دەوری دەشتی ئێوان دوو رووبار هەن.لە خۆرئاواوە سنوری ناوچەی دانیشتنیان بە شێوە گشتی تا فوراتە ، بە شێوەیەکی راستتر تا رووباری قەرەسو ، لەسەر خاکی ئاسیای بچوک بە قوڵایی ئەو ناوچەیە لە باشووری رۆژهەڵاتی سیواس هەبووە، هەروەها لە جزیرە بچوکەکان لە نزیکی قونیەوە سلوکیە « سیلیس » تا دەریای میدترانە نفوسیان هەبووە لە رۆژهەڵاتیشەوە کوردە ئاوارەکان ئەوانەی شا عەباس کۆچی پێکردوون، لە خوراسان هەن، وئەوانەی نادرشا لە ساڵی ١٧٤٧ز ڕایگواستوون لە دەوروبەری قەزوین و وڵاتی فارس لە نزیک کیالون ئاب دوو، هەروا لە ناوچەی مازندەرانیش هەن. بەشێوەی گشتی دەتوانین بڵێین کە کورد و کێو لەیەک جیا نابنەوە.

ژمارەی گەلی کورد. قسەی زۆری لەسەرە. ئەوانەی ئەیان چەوسێننەوە زۆر بە کەمیان باس دەکەن و بە هەموو توانایانەوە لێیان کەم دەکەنەوە، زۆرجار بۆ ئەم مەبەستە هەندێک شاروو شارۆچکەیان بە کورد دانەناوە، لەم ڕووەوە سێ خشتە ئەخەینە ڕوو : لەگەڵ ڕووبەری کوردستان کە هەر یەکە جیاوازییەکی لەگەڵ ئەوانی کەدا هەیە.ئەم خشتەیەی خوارەوە لە لایەن دکتۆر عیسمەت شەریف وانلی، لە کتێبی شۆرشی کوردستانی عێراق

بەشی یەکەم لە ئەیلولی ساڵی ١٩٦١ وە تا ساڵی ١٩٦٣ لە لایەن کۆمیتەی بەرگری لە مافەکانی گەلی کورد، ئەم خشتەیە هێنی ساڵی ١٩٦٣یە.

	پێوانەیەکم٢	کوردستان بەکم٢	سەرزمێرخەلکەکە	سەرزمێری کورد	ڕێژەی کورد
تورکیا	٧٦......	٢٢......	٢٦،.......	٦،.......	٪٢٣
ئێران	١،٦٤٨،....	١٨......	٢١،........	٤،.......	٪٢١
عێراق	٤٤......	٨......	٦،٥.......	٢	٪٣٠
سوریا	١٧......	٢......	٥،........	٤......	٪٨
سۆڤیەت				١٥......	

هەروەها بەپێی نەخشەی نارچەیی لێکۆڵینەوەی کوردی لە پاریس ......٥کم دوجا کەلە ساڵی ١٩٤٩ دا دیاریکراوە بە مەزەندەی ئامال ورامیو ....٢٥کم دوجایە.

بەپێی ئەم خشتەیە پێوانەی کوردستان هەمووی ......٥ کم دووجایە.و دانیشتوانی نزیکەی سێ هێندە زیادی کردووە.کەواتە بە مەزەندە کورد ئەمڕکە نزیکەی ٣٠ ملیون دەبێ.

خشتەی دووەم لە پەرتوکی کوردستان و الاکراد، دراسە سیاسیە و اقتصادیە، دکتور عبدالرحمن قاسملو

	ڕووبەر بەکم٢	ژمارەی دانیشتوان لە ١کم٢	ژمارەی دانیشتوانی کوردستان	ژمارەی کورد لە کوردستان	ژمارەی کورد لە وولاتدا
تورکیا	٧٧٦,٩٨.	٣٣	٥,١.......	٤,٦..,....	٤,٩..,....
ئێران	١,٦٤.....	١٢	٣,٥.......	٣,...,.....	٣٣.,....
عێراق	٤٤٤,٤٤٢	١٥	١,٦.......	١,٤..,....	١,٥٥..,....
سوریا	١٨٤,٤٧٩	٢٢		٤..,....	

	ناوچەی کورد بەکم٢	دانیشتوان لە کوردستاندا لە ١کم٢	ڕێژەی سەدەیی کوردەکان بە بەراورد لەگەڵ دانیشتواندا	ڕێژەی دانیشتوانی کوردستان لەگەڵ هەموو دانیشتواندا	ڕێژەی سەدەی ڕووبەری کوردەکان بە ڕێژەی ڕووبەری هەموو وولاتەوە
تورکیا	١٩٤,٤..	٢٦	١٨	١٩	٢٥
ئێران	١٢٤,٩٥.	٢٨	١٦	١٧	٧,٥
عێراق	٧٢,....	٢٢	٢٢	٢٣	١٦
سوریا	١٨,٣..	٢١	١.		١١

کوردەکان لە ٨٥٪ پێک دێنن لە دانیشتوانی کوردستان، ئەوانی کە .....,٤ تورک و .....,٣ ئازەربایجانی و .....,١٥ فارس و .....,٢٥ عەرەب و .....,٢ لە تیرەو قەومەکانی کە وەک تورکمان، ئاشوری، ئەرمەن.

بەراوردکردنی لەوکاتەوە تا ئێستا نزیکەی سێ هێندە دانیشتوانی زیادی کردووە وە لە کتێبی چل ساڵ خەبات لە پێناوی ئازادی کوردستانی ئێران ساڵی ١٩٨٥ ئەڵێت پێوانەی کوردستانی ئێران . . .١٢٥,٠٠٠کم دووجایە و ژمارەی دانیشتوانی . . . . ٧,٠ ملیۆن کەسە.

خشتەی سێیەم لە پەرتوکی « کرد در دائره المعارف اسلام ــ ترجمه اسماعیل فتاح قازی »

	نیکیتین	بروک	قاسملو	وانلی	ئەدمۆندز
تورکیا	٤,٥	٢,٥	٤,٩	٦,٦	٣,٢
ئێران	١,٥	١,٨	٣,٣	٤,٢٥	١,٨
عێراق	٥	٩	٥٥	٢,	١,٥٥
سوریا	٥	٣	٢٥	٥	٣٢
قەفقاس	٢٥		١٦	١٥	٨
	٧,٢٥	٥,٥	١٠,١٦	١٣,٥	٦,٩٥

١- نیکیتین، کرد ١٩٥٦- ٤٢

٢- اس.آی بروک قەومی هەکاری ١٩٥٨ - ٣٠

٣- د.قاسملو، کردستان ١٩٦٥-٢٣

٤- د. عیسمەت شریف وانلی کوردستانی عێراق .١٩٧-٣٠

٥- ی.جی ئەدمۆندز مجەلەی مێژووی بەرگی یەکەم ١٩٧١-٩٢

شاخ و ڕوبار و
دەریاچەکانی کوردستان

• شاخەکانی کوردستان:

کوردستان تێکرا وڵاتێکی شاخاوییە. لە کوردستانی تورکیادا بەشە کێوەکانی تووررووسی رۆژهەڵات لە قەراخی دەریای سپی ناوەراست بە پانایی جوگرافیی کەنداوی ئەسکەندەروونەوە ئەگرێتەوە، پاشان بەرەو باکووری رۆژهەڵات درێژ ئەبێتەوە. لە باکووری مەرعەش ئەبێتە دووبەش و لەیەکتری دوور ئەکەنەوە. بەشی باکوور کە ناوی ئینگرداغ و نورداغە و بەرزایی ۳۰۹۰ میترە لەگەڵ کێوی ئاگری داغ بەیەک دەکەونەوە سەربەشە کێوەکانی مەنزوور کە بەرزایی ۳۰۸۸ میترە. مرکان و کارگاپارازی بەرزایی ۳۳۸۸ میترە. ئەمانە بەیەکەوە ئەبەسترێن و پاشان لار ئەبێتەوە بۆ زنجیرە شاخەکانی ئەراکس و ئەویش ئەبڕێت و لە کۆتاییدا ئەگاتە زنجیرە شاخەکانی ئەرارات.

بەشی دووەم بەشێوەی کەوانی لە باشووری مەلاتییەوە دەست پێدەکات و لەگەڵ کێوەکانی هاچرس کە بەرزایی ۲٦۳۹ میترە و ساسون

کە بەرزایی ٢٥٩٠ میترە تا باشووری مووش ئەروات و پاشان لەگەڵ کێوەکانی بدلیس و هەکاری کە بەرزایی ٣٦٣٠ میترە و سبلوداغ لەلای باشووری دەریاچەی وانەوە درێژ ئەبێتەوە تا ئەگاتە کێوی جیبوداغ کە بەرزایی ٤١٧٠ میترە. جگە لەوانە لە سنووری باکوورەوە چەند بەشە کێوێک بەرزاییان بەرامبەر بەیەکە لەوانە کێوی چەکماک. لە باشووری ئەرزرۆمەوە بەشە کێوێکی ئاگراوی پالند و دوکن داغ بەرزی ٣١٢٤ میترە، بەلای باشووردا زنجیرە شاخی بن بنگوڵ هەیە، بەلای رۆژئاوادا بە بەرزایی تولجلی درێژ بوونەتەوە. لەم بەشەدا روباری فورات کە بەنێو بەردی بلورین و زۆر گەورەدا ئەروات داپۆشیوە، کە دۆڵی زۆر گەورە و سەختی لێ دروست کردووە و جێگای هاتووچۆی نییە.

لە باکووری مەلاتییەوە سەرچاوەی زۆر جوان لە یەکلا واتا باشووری رۆژهەلاتی لازیغ بەرزاییەکەی ١٠٢٠ میترە. لەلایەکەوە تا باکووری مووس ١٥٠٠ میتر بڕیویانە. لەم بەشەدا « ئاناتۆلی » بوومەلەرزەی یەک لەسەر یەک هەیە کە لە ساڵی ١٩٣٩دا (٢٥) هەزار کەسی کوشتووە. هەروا لە ساڵی ١٩٦٦ بوومەلەرزە لە وارتو و، لەساڵی ١٩٧١ لە بنگوڵ و گەنج‌ی داوە.

لەبەشی باشوور کەوانە کێوەکانی تاڕووس ناوچەیەکی زۆریان گرتۆتەوە. نورڤا بەرزاییەکەی ٥٥٠ میترە. دیاربەکر بەرزاییەکەی ٦٥٠ میترە لەویشەوە بەرزاییان وەک یەکە، کە بەرەو نێوان دوو روبار درێژ بۆتەوە. لەو بەشەشدا تەپەی خڕی ئاگراوی قەراچەداغ بەرزایی ١٩١٥ میترە. زنجیرە کێوی تۆری عابدین، کە لە ماردین بەرزایی ١١٣٠ میترە، دەست پێدەکات و لە بەشی رۆژهەلات بە کێوی بەرزتر (هاراکول-٢٩٤٣ م) و کێوی جودی (٢٠٨٩ م) کۆتاییان دێت. لە کۆتایی رۆژهەلاتی تورکیا زنجیرە کێوێک هەن. دوو کێوی ئاراراتی گەورە و

ئاگری داغ بەرزی ٥٢٥٨ میترە. ئەراراتی بچووک بەرزیی ٣٩٢٥ میترە. لەم کێوانە چەند بەشە کێونک جیادەبنەوە، بەشێک لەوانە بە دەورەی دەریاچەی وان دایە. کێوی تەندروک کە بەرزایی ٣٣١٢ میتر بەرزە. لە بەشی باکووری ئەم دوو کێوانە هەڵکەوتووە.

کێوی ئالاداغ ٣٦١٠ میتر و شاخی ئیزپریزداغ ٣٥٣٧ میتر بەرزە. لە باشووری واویران داغ بەرزایی ٣٥٥٠ میترە و هەروا لەناوە لوتکە کێوەکانی ساتاک هەن. لە بەشی باکووری دەریاچەی وان دوو کێوی ئاگرین هەن: کێوی سیپان کە بەرزایی ٤٤٠٣ میتر و کێوی غرود (غروت) کە بەرزایی دوندەکەی دەکات ٣١٤٠ میتر. لە بەرزایی ٢٥٥٢ میتری ئەم کێوەدا دەریاچەیەک هەیە ئاوەکەی شیرینە. دەریاچە کە ١٧٢٠ میتر لە رووی دەریاوە بەرزە. ئەم ناوچەیە بەرزترین ناوچەی کوردستانی باکوورە. بەشە کێوەکانی کە بە ئاراراتەوە بەستراون دەبن بەو کێوانەی لە باکوورەوە بەرەو باشوور درێژبوونەتەوە و لە نێوان دوو دەریاچەی وان و ورمێ دان و کوردستانی باکوور لە کوردستانی رۆژهەڵات جیادەکەنەوە. ئەم کێوانە بە بەرزایی ناوچەی هەرکی و هەورامان بەستراونەتەوە و لەوێوە بەرەو باشووری رۆژئاوا شۆڕبوونەتەوە، کە یەکەمین لوتکەی کێوەکانی زاگرۆس دروست دەکەن. شاخەکانی زاگرۆس بە دوو بەشی بەرامبەر بەیەک خاکی کوردستانیان تەنیوە. رۆژهەڵاتی شاخی زاگرۆس لە کوردستانی رۆژهەڵاتدایە و دوو زنجیرە کێوەکانی رۆژئاوایشی لە باشووری کوردستان دان.

هەروەک ئەدمۆندز دەڵێت ناتوانرێت بە ئاسانی ناو بۆ ئەم هەموو لوتکە و زنجیرە کێوانە دابندرێت، هەر چەندە لە هەموو جێگا و ناوچەکانی خۆیاندا دانیشتوان ناویان دەزانن و لە راستیدا لە هەموو شوێنێک ئەو لوتکە و شاخانە ناوی جۆربەجۆریان هەیە.

رۆژهەڵاتی کوردستان:

چەند زنجیرە و بەشە کێوێک. جیاجیا و بەرامبەری یەک لە باکووری رۆژئاواوە بەرەو باشووری رۆژئاوا درێژبوونەتەوە. بەرزترین کێویان دانپرە کە بەرزاییەکەی ٣٧٤٨ میترە و لە نێوان سنووری سێ ناوەندی تورکیا و عێراق و ئێراندایە. پاشان سپیرەز و قەندیل یان کوگێز کە ٣٧٨٢ میتر بەرزە گەلاڵە ٣٣٦٤ میتر بەرزە. ئەختێک دوورتر بەرەو رۆژهەلات کێوی چلچەشمە ٣٤١٦ میتر بەرزە. ناوی کوردستانی ئێران زیاتر لەم کێوانەوە سەرچاوەیان گرتووە و بەرەو باشوور بە زنجیرە کێوی هەورامان (٣٢١٦ میتر بەرزە) و جێ لوکە (٣٥٠٠ میتر بەرزە) هەن کە بە زنجیرە تا کێوەکانی لورستان و پشتکو درێژ دەبنەوە.

باشووری کوردستان:

لە باشووری ناوەندی تورکیا کێوەکانی جودی داغ و شێخان داغ و جلوداغ، لە نێوان روباری فورات و زێی گەورەدا و، لوتکە کێوەکانی بێخێر و متینا و گارا بەرەو سنووری ئێران درێژبوونەتەوە. لەم بەشەی زێدا کێوەکانی سەری کوێر ناوا بەرزییان ٣٦٠٣ میترە و دۆڵە رەش ٣٤٤٩ میترە، خوارایتە ٣١٦٨ میترە. لە ناوچەی برادۆست ئەگەرچی کێوەکانی سنوور بەرزن، وەک کێوی هەڵگورد ٣٠١٣ میترە، بەلام وردە وردە بەرەودە شتەکان بەرزایی کێوەکانی کەم دەبنەوە. بۆ نموونە چیای هەندرێن بەرزایی ٢٧٩٣ میترە کەوتۆتە باشووری رۆژئاوای رەواندوز.

لە زنجیرە کێوەکانی کورەکاژاو، گوجار، کوکورە و ئاسۆس لوتکەی زۆر بەرز هەن کە بەرزاییان لە نێوان ٢٩٥٠ تا ١٩٦٠ میترە.

بەشە کێوەکانی ئەزمیر و قەرە سیرەت بەرزاییان لە نێوان ١٨٧٠ تا ١٦٠٨ میتر ئەبێت. لەنێو ئەوانەبشدا لوتکەی پیرەمەگرون کە لە باکووری رۆژئاوای سلێمانیە، ٣١٨٣ میتر بەرزە. لە بەرامبەریدا شاخی

بەرانان هەیە کە لەنێوان ١٧٣٩-١٤٧٧ میتر بەرزە.

لەبەشی رۆژئاوایەوە چیاکانی قەرەداغە کە بەرزایی لە ١٣٧٨-٢.١٧ میتر دەبێت. لەبەشی باشوورییەوە تونی باباعمرە کە ٣٦٥ پێ بەرزە. دیسان لەبەشی خۆرئاوای ئەویشەوە کێوەکانی حەمرین هەڵکەوتوون کە بەرزاییان ١٦٤ میترە. ئەم کێوانە لە باشووری رۆژهەلاتەوە بۆ باکووری رۆژئاوا کشاون کە لە سیروانەوە تێدەپەرن و لە کۆتاییدا لە زێی بچووکەوە بە دیجلە دەگەن. شاخەکانی شەنگار بە درێژایی ٦٠ کیلۆمیتر و پانایی ١٥ کیلۆمیتر و بەرزایی ١٦٠٠ میتر لە نێوان هەردوو رووباردان و تا رۆژئاوای موسل کشاون.

● ڕووبارەکانی کوردستان:

کوردستان خاکێکی بەپیت و باشە، سەرچاوەی ئاوی زۆر و رووباری هەمیشە ئاوداری هەیە. لەسەرەتاوە لە ئاراکس، یان ئارس سەرچاوەکان دەست پێدەکەن و لە خاکی بنگۆلەوە کە کەوتۆتە نێوان دیجلە و فورات لە (هەزار دەریاچە) سەرچاوەیان گرتووە.

فورات و دیجلە، کە لە کوردستانەوە هەڵدەقوڵێن دوو رووباری گەورەن. فورات لە دوو بەش پێکدێت. بەشی باکووری، لە کوردستاندا ناوی قەرەسووە، ٤٦٠ کیلۆمیترە. درێژایی سەرچاوەکانی لە کێوەکانی دومل و داغەوەیە پاشان لە ئەرزرۆمەوە دێت و لەو ناوچەیە ناوی رووبارەکانی کە سەرچاوەیان کێوی چورەداغە بەو دەگەن و پاشان بە دۆلێکی تەنگدا بەرەو خۆرئاوا دەکشێت و ئەرزنجان ئاودەدات و بەدۆلێکی تەسکدا بەرەو خۆرئاوا دەروات و پێنچاوپێنچ بەرەو باشوور دەکشێت و ناوچەی کەمارا ئاو دەدات و لە شارۆچکەی کەمالییە تێدەپەرێ بە تەنیشت کێوەکاندا دەروات کە دۆڵی زۆر سەختیان هەیە.

بەشەکەی تری کە مراد سووی پێدەڵێن، درێژایی ٦١٥ کیلۆمیترە و لە کێوەکانی ئاگرێژان و ئالاّ داغ و تەندروک لە باکووری دەریاچەی وان سەرچاوە دەگرێت و بەرەو باکووری متمایل و لە دیادین و قاراگوز تێدەپەڕێ جارێکی کە بەرەو باشوور دەگەڕێتەوە توتاق و مەلازگە ئاو دەدات، لەوێوە لە باکووری مووش شارەکانی گەنج و پاڵێ و پرتەک ئاو دەدات و پاشان لە باکووری کبان لەگەڵ لقەکەی تری فورات، قەرەسو، یەکدەگرن. پاش یەکگرتنی ئەو دوو رووبارە، فورات دروست دەبێت.کە٦٤٧ کیلۆمیتر بە کوردستاندا ئەروات. تێکرای درێژی فورات لە نێوخاکی کوردستاندا ١١١٠ کیلۆمیترە و هەموو درێژاییەکەی ٢٨٠٠ کیلۆمیترە. رووباری توخمەسوو کە لە باکووری مەلاتییەوە دەچێتە سەر قەرەسوو ١٩٤ کیلۆمیتر درێژە. سەرچاوەی ئەم رووبارە لەدەرەوەی خاکی کوردستانە. رووباری مرادسوو گەلێ رووباری تری دێتەوە سەر لەوانە پەیسوو کە درێژییەکەی ٢٣٥ کیلۆمیترە.

فورات لە کۆندا گەلێ ناوی جۆربەجۆری بووە. سۆمەرییەکان پێیان گوتووە (پورانونو)، واتا رووباری گەورە. بابلییەکان پێیان گوتووە (پراتو). فارسەکان بە (ئەفرات) ناویان بردووە. ئەکەدییەکان بە (پوراتی)، یان (پوراتوم) و گریکەکان بە (ئەفراتیس) ناویان بردووە کە بە عەرەبی بۆتە (فورات)، واتا ئاوی پاک.

دیجلە- رووبارێکی زۆر گەورەیە. سەرچاوەی لە باکووری کێوەکانی مەعدەنەوە دێت و ٤٥٠ کیلۆمیتر بە باکووری کوردستاندا و بە شارەکانی ئادغانی، دیاربەکر، حەسەن کیف و جزیرەدا تێدەپەڕێت. لەلای چەپییەوە چەند رووبارێک: عەنبەر، باتمان، گرزا و بۆتان کە درێژییەکەی ٢٢٤کیلۆمەترە، دەرژێنە ناویەوە. دیجلە پێش خابوور دێتە سنووری عێراقەوە لەو جێگەیەشدا رووباری خابوور دەرژێتە نێو دیجلەوە، یەکێک

لەلقەکانی خابورر بە ناوی هازیل شاری زاخۆ ناو دەدات. درێژایی دیجلە لە نێو کوردستانی عێراقدا ١٥٠ کیلۆمیترە، واتا لە هەموو کوردستاندا ٦٠٠ کیلۆمیترە. تێکرا درێژایی دیجلە ١٩٠٠ کیلۆمیتر.

دیجلە لە نزیک بەغدا لەگەڵ فورات لێک نزیک دەبنەوە و پاشان لەیەکتری دوور دەکەنەوە، تا لە باشووری عێراق لە شاری قرنە پێکدەگەن و شط العرب پێکدێنن.

سۆمەرییەکان ناوی (ئادیگنایان) لە دیجلە ناوە. ئەکەدییەکان پێیان گوتووە (ئادیگلاتوم)، یان (ئادیگلات). گریکەکان بە (تگریس) ناویان بردووە.

ئاراز: رووبار یان چۆمی ئاراز لە بنگۆلەوە دێت و ٤٣٥ کیلۆمیتر بە باکووری کوردستاندا تێدەپەڕێت و بە نێوان ئێران و تورکیا و سۆڤیەتدا دەڕوات و، دەڕژێتە دەریای قەزوینەوە. درێژایی رووباری ئاراز دەگاتە ٩٢٠ کیلۆمیتر.

قزل ئوزان: سەرچاوەی لە باشووری خۆرئاوای شاری (دیواندەرە)ی رۆژهەڵاتی کوردستانەوە، بە ناوچەکانی زنجان و میانەدا تێدەپەڕێت. پاشان لە باشووری شاری رەشتەوە، کە لەوێ بە (سفیدرود) ناوی دەبەن، دەڕژێتە دەریای قەزوینەوە. گاماسیاب، جەغتو= زەرینە رود « ٢٤٠ »کم هەروا رووباری « تاتاهو » کە هەردوکیان دەڕژێنە دەریاچەی ورمێوە.

زێی گەورە: درێژاییەکەی ٤٥٠ کیلۆمیترە سەرچاوەکەی لە باکووری کوردستانەوە و لە کێوی مەرگەنەداغ لە نێوان دەریاچەی وان و ورمێوە سەرچاوە دەگرێت. جۆلا مەرگە ئاو ئەدات و دێتە باشووری کوردستانەوە ناوچەی زێبار و بارزان ئاو دەدات. یەکێک لە لقەکانی لە رووباری رەواندزەوە دێت و لە باشووری شاری موسڵەوە دەچێتە سەر دیجلە.

زێی بچووک: ٤٠٠ کیلۆمیتر درێژە لە ناوچەی لاجانی ڕۆژهەلاتی کوردستانەوە دێت و، لە ڕۆژهەلاتی کوردستانەوە تا باشووری، گەلێ ڕووبار تێکەلی ئەم زێیە دەبن، کە بە تەقتەق و ئالتوون کۆپریدا ڕەت دەبێت و دەچێتە سەر دیجلە. لە سالی ١٩٥٨دا لە ناوچەی دوکان بەربەستێک لەسەر ئەو ئاوە کراوە کە (٧) بلیۆن میتری شەشگۆشەیی ئاو دەگرێت و مەودای ٥٠ کیلۆمیتر چوارگۆشەیی داگرتووە. ئەم زێیە پێشتر ناوی کیالوی بووە و دوایی بۆتە لاوین.

ڕووباری عوزێم، ٢٣٠ کم درێژە و سەرچاوەی لە بازیانەوە دێت، داقوق و تووزخورماتو ئاودەدات و دەچێتە نێو دیجلە.

سیروان: لەپێش زاییندا بە (ئەترکون) و (تورمەر) یان (تامارا) ناویان بردووە. درێژایی ڕووباری سیروان ٣٨٦ کیلۆمیترە، کە لە کێوەکانی ڕۆژهەلاتی کوردستانەوە دێت. لە نێو باشووری کوردستاندا ڕووباری تانجەرۆ، کە دەشتی شارەزوور ئاو دەدات، دەرژێتە نێویەوە. لە دەربەندیخان بەربەستێکی گەورەی لەسەر دروست کراوە. ئەو ڕووبارەیش دەرژێتە ئاوی دیجلەوە.

● دەریاچەکانی کوردستان:

دەریاچەی وان: گەورەترین دەریاچەی کوردستانە. ڕووبەرەکەی ٣٧٦٥ کیلۆمیتر چوارگۆشەییە. قولاییەکەی ١٠٠ میترە و بەرزییەکەی لە ڕووی دەریا ١١٢٠ میترە. ئەو کێوە ئاگر پژێنانەی لە چواردەورەی ئەم دەریاچەیەدان. کە سودە و سولفات و... هتد لەوانەوە دەرژێتە دەریاچەکەوە ئاوەکەی سوێر کردووە. لەو دەریاچەیەدا تەنیا یەک جۆرە ماسی ڕاو دەکرێت کە پێیدەلێن (بلیک).

لە باکووری دەریاچەی وانەوە دەریاچەی (ئازلیک) هەیە، لە

باکووری رۆژهەلاتی ئەم دەریاچەیەدا دەریاچەی (ئارچک) هەیە. لە باکووری رۆژئاوای مەعدەن، لەو جێگەیەی کە سەرچاوەی دیجلەیە، هەزار قولو هەیە کە زۆر قوولە و رووبەرەکەی دەگاتە ٠.٥ کیلۆمیتری چوارگۆشەیی. ئاوی ئەمیش سوێرە و مارماسی تێدا راو دەکرێت.

دەریاچەی ورمی: پێشتر پێیان گوتووە (چی چیت)، ئیسرابون پێی گوتووە (ماتینی). ئەم دەریاچەیە لە خۆرهەلاتی شاری ورمێ هەلکەوتووە، رووبەرەکەی زیاتر لە ٦٠٠٠ کیلۆمیتری چوارگۆشەییە. درێژاییەکەی نزیکەی ١٣٠ کیلۆمیتر و پانییەکەی ٥٠ کیلۆمیترە. قولاییەکەی لە نێوان ٦ تا ١٥ میترە. ئەو دەریاچەیەش ئاوەکەی سوێرە و هیچ جۆرە ماسییەکی تێدا ناژی. لە نزیک ئەو دەریاچەیەوە دوو دەریاچەی بچووک هەن بە ناوی (شورگول) و (قوپیە).

دەریاچەی زریبار: پێشتر بە (میهریان) ناویان بردووە. ئەم دەریاچەیە لە نزیکی سنووری کوردستانی عێراق و، لە خۆرئاوای مەریوان و باشووری رۆژهەلاتی پێنجوێنە. درێژاییەکەی ٤.٥ و پانییەکەی ١.٧ کیلۆمیترە و قولاییەکەی ١٥ میترە.

لە باکووری کوردستاندا دەریاچە نییە. کوردستان بەهۆی بەرزییەوە ئاووهەوای کێوەکانی زۆر ساردە لە هەندێ لوتکەی کێوەکانیدا بەسالْ بەفری پێوە نەمێنێت، باران وەک یەک نیە لە هەندێ جێگا سالانە لە نێوان ٢٠٠ - ٤٠٠ میلیمەتر ئەبێت وە ئەو دەشتانەی کە کەوتونەتە نێوان کێوەکانەوە بارانی ٧٠٠ یان ٢٠٠ وە هەتا ئەگاتە ٣٠٠ میلیمەتر وە هەندێ جێگاش کەم بارانە. پلەی سەرما دیسان لە کوردستاندا جۆراو جۆرە، بە پێی دەشتاییەکان و دوور لە کێوەکان وە نزیک کێوەکان ئەبگۆرێت و وەک یەک نین. لە قاراگوزە کە کەوتۆتە بەشی باکور لە زستاندا پلەی سەرما ئەگاتە ٣٠-٣٥ پلەی سانتیگرات.

کرماشان کە کەوتۆتە بەشی باشوری کوردستان لە هاویندا پلەی گەرما ئەگاتە ٣٠ - ٤٠ پلەی ژور سفر وە لە زستـاندا لە مانگی کانونی دووەمدا سەرما ئەگاتە ١٠-١٥ وە باران بە تێکڕایی بەساڵ ئەگاتە ٤٨٩ ملیمەتر. لە سەنەندژ ـ سنە گەرما لە مانگی تەموزدا ئەگاتە ٣٥ سانتیگرات وە لە مانگی کانونی دووەمدا سەرما ئەگاتە ١٥ پلەی سانتیگرات، باران ٥٠٠ میلیمەتر لە ساڵێکدا، کەرکوک لە تەموزدا پلەی گەرما ئەگاتە ٤٣ ژور سفرەوە سەرما لە مانگی کانونی دووەمدا ئەگاتە ١٤,٥. خانەقین لە مانگی تەموزدا گەرما ئەگاتە ٤١,٨ وە سەرما لە مانگی کانونی دووەمدا ئەگاتە ٢ باران ٣٨٥,٢ ملیمەتر لە ساڵێکدا.

مەلاتیە گەرما ٢٦,٥ سەرما ١,٥ باران لە ساڵێکدا ٤٤٠ ملیمەتر
وان گەرما ٢٢,٥ سەرما ٣,٥ باران لە ساڵێکدا ٣٨٠ =
ئورفە گەرما ٣٢ سەرما ٤,٥ باران لە ساڵێکدا ٤٤٠ =
دیاربەکر گەرما ٣١ سەرما ٢,٥ باران لە ساڵێکدا ٤٧٠ =

دارستان:

دارستان لە کوردستاندا زۆرە بەتایبەتی لە شاخەکاندا.

- ئێران چوار میلیۆن هەکتار دارستانە زۆری داری بەڕوون
- کوردستانی تورکیا ٦٪ لە هەموو زەوی‌دا.
- کوردستانی ئێران ٣٢٪
- کوردستانی عێراق ٨٪

بە تێکڕایی هەموو کوردستاندا دارستان، ٦ میلیۆن هەکتارە کەواتە لە

١٤٪ ڕووبەری کوردستان.

ڕووبەری دارستان بە هەزارەها هەکتار:

عیراق	ئێران	تورکیا	سوریا	کوردستان
١٥٤٠	١٩...	١.٥٤٨	٤٤٩	٥٧٤٠

ڕێژەی دارستان بۆ ڕووبەری هەموو

عیراق	ئێران	تورکیا	سوریا	کوردستان
٪٣.٥	٪١١,٦	٪١٣,٨	٪٢,٤	٪١٤,٩

١٥ جۆر داری بەڕوو لەناو ئەو دارستانەدا هەیە.

کشتوکاڵ لە کوردستانی تورکیا لە ٢٥ ملیۆن هەکتار زەوی ٣٠٪ بەکار دەهێندرێت، کە لەو بەشە هەموو ساڵێک ١,٣ بێ بەرهەم ئەمێنێتەوە. لە کوردستانی ئێران لە ٥ ملیۆن هەکتار زەوی کە بۆ کشتوکاڵ ئەشێت لە ٢٤٪ بەکار دەهێندرێت کەلە ١٦٪ هەموو ساڵێک دەمێنێتەوە.کوردستانی عێراق ٨ ملیۆن هەکتار زەوی بۆ کشتوکاڵ ١,٤ ی تەنها بەکار ئەهێنرێت. وەک گەنم و جۆ و نۆک و نیسک...

بەم جۆرەی خوارەوە لە تورکیا لە ١٥٪ لە ئێران ٢٥٪ لە عێراق ٥٠٪ کە لە ١٥٪ بە جۆ ئەکرێت، جگە لەوە پەمۆ، چەوەندەری شەکر، هەروەها باشترین توتن کە لە کوردستانی تورکیا و کوردستانی عێراقدا ئەکرێت، توتنی کوردستانی عێراق بەشی هەموو عێراق ئەکات.

درەختی مێو لە کوردستانی تورکیا و کوردستانی عێراق و کوردستانی ئێران ئەکرێت و ٣٤ جۆر ترێ هەیە، جگە لەوانە هەنار، هەڵوژە، سێو، هەنجیر، هەڵوژەی زەرد، گوێز، هەرمێ، قەیسی، بەهێ،

گیلاس، قۆخ لە هەموو کوردستانەکاندا پیاز، شوتی، خەیار، تروزی، کالەک، تەماتە، باینجان، زەرات، بیبەر، کاهو.

کیانلەبەری کەژی لە کوردستانەکاندا لەناو نەچوون، لە سەرەتای سەدەی ۱۹دا لە کوردستاندا « شێر » هەبووە هەرچەند ئێستا نەماوە. پلنگ هەیە، بەوری بەیان لە باشووری وان هەیە، ورچ، بەراز، گورگ، مەیمون، ڕێوی، چەقەڵ، کەمتیار، کەڵەکێوی، ئاسک، کەروێشک، سوچەر،چاڵەکە، دەڵەک، بونکە، سەگ گلاو. مریشک، قەل، قالومراوی ماڵی کراو، هەروەها باڵندەی زۆریش هەیە کەو، سوێسکە، کۆتر، پۆر، قازو`مراوی باڵندەی کەی ئاوی لە دەریاچەکان و ڕووبارەکاندا هەیە. جگە لەوانە ماسی لە دەریاچەکان و ڕووبارەکاندا هەروەها ماری زۆر سامناک و ژەهراوی و کوشندە، دوپشکی ڕەش و زەرد.ماڵیاتی ماڵی کراو .گا و مانگا و گامێش، مەڕ و بزن، ماین و هێستر و گوێدرێژ هتد.

سامانی سروشتی کانزایی کوردستان

نەوتی کوردستان لە عێراقدا لە ناوچەکانی کەرکوک و زمار و خانەقین دەرئەهێنرێت.لە تورکیا لە سیرتو باتمان دەرئەهێنرێت. لە ئێران لە کرماشان دەرئەهێنرێت. لە سوریا لە قەرچوک دەرئەهێنرێت.نەوتی ئێران و عێراق و تورکیا زۆربەی زۆری هەمووی لە خاکی کوردستاندایە. بێجگە لە نەوت، ئاسن، توتیا، قورقوشم، زیو، کرۆم و مولیبدن هەیە. مس لە ناوچەی ئەرگانە « دیرسیم » دەرئەهێنرێت. لە پالو، ئاکرێ و ناوچەکانی دەوروبەری وان مسی خاو دەست ئەکەوێت لە کوردستانی ئێران لە سنە کبریت، وە لە باشووری کرماشان زێڕ، وە زیو لە کابان و خەڵوزی بەرد و خوێ زۆرە.خەڵوزی بەرد لە زۆربەی شوێنی بەشەکانی کوردستاندا هەیە و بە شێوەیەکی تایبەتی لە سایڤانە، تاربیت، وان، کیماه، جیمش، خزکو،

زاخۆ دا هەیە، ئاسن لە ناوچەکانی مادەن، ئامێدی، هەیە.قورقوشمی خاو لە کیانە، کروم و مەگنیـــیۆم لـە بارزان، زێر و زیو لە ناوچەی دیاریـەکر هەیە، هەروەها گۆگرد لە ناوچەی ئەردیش، جۆلەمێرگ و باشقەلا، نەوتی کوردسـتـان بـەشـێکی زۆری نـەو نـەوتـە پـێک دێنێت کـە لە رۆژهـەلاتی ناوەڕاست دەرئەهێنرێت، چاڵە نەوتەکانی کەرکوک لە ناوچەی باباگوڕگوڕ دایە لە کەرکوک لـە سالی ۱۹۷۰دا ۸۳ ملیۆن تەن نـەوت دەرهێنراوە. بەپێی ڕادەی دەرهێنانی نـەوت لە سالی ۱۹۵۵ دا کوردسـتـان پێنجەمین ولاتانی جیهان بوو لـە ڕووی دەرهێنانی نەوتەوە لە هەموو بەشەکانی کوردستاندا تێکرا بەروبوومی کشتوکالی و ئاژەلی بە ڕادەیەکی بەرفراوان سەرچاوەیەکی گرنگی سامانی کوردستان پێک دێنن.

لە سالی ۱۹۵۷دا لە ناوچەی کوردنشینەکانی تورکیا ۷,٦٦۲,۳۳۳ سەرمەڕ هەبووە، وە، ٤,۱۷٦,۰۱٦ سەر بزن ئەمەش کە ۱,٤ ی هەموو مەڕو بزنی تورکیا ئەگرێتەوە، وە ۲,۲٤۰,۸۲٥ سەر گا و مانگا هەبووە.لە ناوچەی کوردستانی عێراق ۱,٦۷٤,۹۱۲ سـەر مەڕ هەبووە کە لە سێ بەش دوو بەشی هەموو مەڕی عێراقە، ۲,۲۳٤,۲۳۸ سەر بزن وە ۲۲٦,۸٥۸ گا لە سێ بەشی هەموو گا لە عێراقدا، وە ٤,۲۷۸ سەر گامێش لە دە بەشی بەشێکن. کوردستانی عێراق لە دێهاتی کوردستانەکانی کە ژیانی باشتر بووە، هەروەها هێـــتر و ماین و مالیـاتی کە، لە کوردستانی عێراقدا ۲۲,۲۸۹ سەر ئەسپ و ماین هەبووە، وە ٥۲,۳۳٦ هێستر وە ۱۳۰,۰٤۰ سەر گوێدرێژ هەبووە ئەمەش بەرامبەر بە سێبەش بەشێک. هەروەها بالندەی مالی کراو و قاز، مراوی و قەل، مریشک...

«٢»

مێژووی کۆنی کورد

وتمان کۆنترین جێگایەک کە ئادەمیزاد، کۆمەڵگای لێ دروست بوو بێت بەرەو شارستانیەت هەنگاوی نابێت خوزستان و نێوان دوو ڕووبار وادی نیل بەپێی بەراورد کردنی پاشماوەی کۆن کە دۆزراوەتەوە لە نووسینەکانی کلدانی و ئاشوریدا باسی ئەم جێگایانە کراوە، ناوچەیەکی فراوانی شاخاوی کە بە زاگرۆس ناوبراوە، کە ئەمڕۆش لەبەشی خۆرئاوای ئێران و ڕۆژهەلاتی تورکیا وە باکوری عێراقدایە، وە ناوی کشتوکاڵی ئەم جێگایانەی لەسەرەوە ناومان بردن لە کێوەکانی جێنشین ئەمانەوە هاتۆتە خوارەوە واتە کوردستان، کورد لە چەرخی کۆندا بە چەند ناوێکی جیاواز نووسراوە، ناوەکان لە یەکەوە نزیکن، کوردز بە زمانی ئەکەدی و ئاشوری بە واتە بە توانا وە پاڵەوان وە کاردز واتە بەهێزبوون. کورد لە:

لای سۆمەریەکان بە گۆتی، جوتیو جودی

لای ئاشوریەکان بە کورتس و کاردز

لای ئارامیەکان به گوتی، کارتی، گورتی، گورتی، کاردۆ، کارداکا، کارکتان، کارداک

لای گەلانی ئێران به سیرتی، کۆرتیوی، کوردیوی، کوردارها.

لای گرێک و ڕومان به کاردۆسیٚ، کاردخویٚ، کاردۆک، کوردۆکیٚ، کوردۆخویٚ، کوردۆتی، کوردین، کاردۆتی، کوردۆنسو کوردیای، کاردۆیکای، کاردوای،

مێژوونا سەکان به کۆردۆئیک، کورخیچ، کورتێخ، کرخی، کۆرخی، کورد واتسی، کورتێخ، کرتوەل، گردیایوی.

مێژوور نـاسـانـی عـارەب به کـوردی، کاردۆی، باقـاردا، کارتـاویا، جوردی، وەجودی، ئاسیوه.

گەزەنەفون لە کشانەوەی دەهەزار کەسەکەیدا بەرەو یۆنان لە کتێبەکەیدا بە ناوی کرۆیـیدیا کورد بە کاردۆخێن نـاو ئەبات.کـورد وەک فارس، ئەفغان، تاجیک، تالـن، زمانی تایبەتی خۆی هەیە، ژیانی ئابووری سەربەخۆ، فەرهەنگ و مێژووی تایبەتی خۆی هەیە، لەبەر ئەوە بە هیچ جۆرێک گـەلـی کـورد بـە گـەلـی فـارس یـان ئێران دا بـنـرێت، ئـەبـێت پروپاگەندەی پان ئیرانیستەکان ڕەت بکرێتەوە چونکە لە ڕاستیدا گەلی ئێران نیە بەڵکو کۆمەڵێک گەل و نەتەوەیی لە ئێراندا هەن، لە تورکیا دان بە بوونی کورد نانرێت و پێیان دەڵێن تورکی شاخ، لە عێراقدا پێیان دەڵێن دانیشتوانی باکور وە لە سوریا پێیان دەڵێن جزیرەی.

زمان، ئەدەب، نووسین

زمانی کوردی لە بنەماڵەی زمانی ئاریـیە، وەکو زانراوە پێک هاتووە لە زمانی ئێرانی و ئەفغانی و بلوچی و ئەسیتێن و گەلێ شێوەی زمانی کۆن و تازەی تریش، زمانی کوردی فارسی نیـیە و کرابێت بە کوردی،

ملکو زمانێکی سەربەخۆیە و یاسای فۆنێتیک و سینەکسیسی تایبەتی خۆی هەیە، پەیوەندیشی بە زمانی فارسییەوە وەکو پەیوەندی سربی بە ڕووسییەوە وایە، یان بە شێوەیەکی ووردتر، وەکو زمانی ئاری سویسری بە شاخاریەکان بە زمانی ئیتالیەوە وایە. زمانی کوردی بەستراوە بە زمنای « ئاوێستا » وە کە کتێبی پیرۆزی « ئاوێستا » کتێبی ئاگرپەرستەکانی پێ نووسراوە، بیروڕایەکیش هەیە زمانی کوردی وەکو بەشی زۆری شێوە زمانە تازەکانی تری ئێران، بەشی زۆری دروست بوونی کۆڵەکەکانی لە زمانی میدی کۆنەوە وەرگرتووە.

ئەدەبی میللی ناو کوردەکان زۆر دەوڵەمەندە گەلێ سەرگورشتەی خووڕەوشتی نەتەوایەتی و گەلێ گۆرانی و پاڵەوانێتی تیایە، بە تایبەتی پاڵەوانیەتی بەرگری کردن لە قەڵای دمدم کە ئەکەوێتە خواروی ورمێ لە نزیک ڕووباری براندوزەوە، هەروەها « مەم و زین » ئەمەش لە شێوەی شیعر و پەخشانی لاواندنەوە دایە.

یەکەم ڕۆژنامەی کوردی پێی نەوترا « کوردستان » لە ساڵی ١٨٩٨ ز لە قاهیرە دەرچووە، دوای ئەوە گوێزراوەتەوە بۆ جنێف، عبدالرحمن بەگ کە یەکێک بووە لە کورەکانی بەدرخان دەریکردووە، دوای ئەو ڕۆژنامەی دووەم دوای شۆرشی تورکی دامەزراوە « مەشروتە » شێخ عبدالقادر دایمەزراندووە، پاشان کۆمەڵێک لە کوردەکان لە ساڵی ١٩١٣دا لەناو جەماوەری قوتابیان و ڕۆژنامەنووساندا کۆمەڵەی « هێڤیا کوردی »یان دامەزراندووە دەستیان کردووە بە بڵاوکردنەوەی گۆڤاری « ڕۆژی کورد »ی، هەروەها پرۆژەیەکی ئەلف و بێی تازەی بۆ زمانی کوردی داناوە. وە لەساڵی ١٩١٤ناوی گۆڤارەکەیان گۆڕیوە بە « هەتاوی کورد ».

کوردستان وڵاتێکی شاخاویە. بە سەرچاوەی « کان » دەوڵەمەندە، شیو و دۆڵی سەوزە، دەشتاییەکانی بۆ کشتوکاڵ بە پیت و بەرەکەتن،

چیاکانی له کۆندا لێرەواری چڕ بوون، بەڵام ئێستا چەند لێرەوارێکی کەمی ماوە.

ئایین و باوەڕی کوردان:

پێش ئیسلام دیانەتی زەردەشت بوو، پێش ئەوەش خۆرپەرست، مانگ، ئەستێرەکان، ئاگر. ئێستا دینی ئیسلام بەشی زۆری کوردەکانە هەروەها مەزهەبی سوونی بەشی زۆری کوردەکانە، وەبەشێکی کەم کورد شیعەن لە باشووری کوردستاندا لە کرماشان و لورستان. جگە لەمانە، یەزیدی، صارلی، شەبەک، بجوران، وە ئەهلی هەق، علی بە خوا ئەزانن« علي اللهي »یە. مەسعودی لە مروج الذهب بەرگی ۳ لە ناو تیرەکانی کوردا کۆمەڵێک لە نەسرانی وە یەعقوبی و جورقانی ناو بردووە کە لە موصل و دەورووبەری شاخی جودی دانیشتوو بوون.

مێژووی سەردەرهێنانی پەیوەندی فیۆدالی لە کوردستاندا:

هەروەک مێژووی سەردەرهێنانی فیودالیزمی وڵاتی ترە، ئەو دەوڵەتانەی لەسەر بناغەی سیستەمی کۆیلەداری و سێرفداریدا دامەزرا بوون رووخان و تیا چوون کە ئەمەش کوردستان ئەگرێتەوە، لە سەرێکی ترەوە ڕووخانی سیستەمی خێڵەکی « پاتریارکی » خێڵە دڕندەکانی چیا. دراوسێکان دەستیان پێکرد لە ئەنجامی ئەم دوو پرۆسەیە لەسەر وێرانگای هەردوو سیستەمدا فیۆدالیزمی کۆچەرانە پەیدا بوو لە سەقام گیرکردنی سیستەمی فیۆدالیزم لە کوردستاندا خێڵ ئەخشێکی گرنگی هەبووە.پشت بەستن بە بەڵگە مێژوویەکان لە کوردستاندا سیستەمی کۆیلەداری لە

ئارامدانە بووە، مارکس لە تیزەکانیدا دەربارەی « خورما سیونەکان »
پێش سەرمایەداری ڕوونی کردۆتەوە کە لە ڕۆژهەڵاتدا سیستەمی
کۆیلەداری لە گۆڕێدا نەبووە، چونکە شێوەی ئاسیایی بەرهەم هێنان کە لە
ڕۆژهەڵاتدا باو بووە دەرەفتی پەیدا بوونی ئەو چەشنە سیستەمەیەی نەداوە.
بەپێی نووسینەکانی مارکس و ئینگلس دەربارەی شێوەی ئاسیایی بەرهەم
هێنان، کوردستان بەبیٚ ئەوەی بە قۆناغی سیستەمی کۆیلەداریدا تێپەڕێ،
لە کۆمۆنی سەرەتاییەوە ڕووی کردە چەشنێکی دیاریکراوی فیودالیزم، کە
پێی دەووترێت فیودالیزمی کۆچەرانە، لە ماوەی یەکەم پێنج سەدەی
کۆچیدا سیستەمی فیودالیزم لە کوردستاندا سەری دەرهێنا و ڕەگی
داکوتا. پاشان چەند بنەماڵەیەکی پاشایەتی کورد پەیدا بوون سیستەمی
پاریاکی لە کوردستاندا هەرەسی هێنا. لێرەدا نامانەوێت درێژە بەم بەشە
بدەین تەنها مەبەستمان ئەوە بوو کوردستان بە سیستەمی کۆیلەداریدا تیٚ
نەپەڕیووە.

جوڵانەوەی ڕزگاری نیشتمانی کوردستان ئەکرێتە سیٚ قۆناغ

١- جولانەوەی یەکەم لە سەرەتای سەدەی ١٩ وە دەست پێدەکات
گرنگترین کەم و کوڕی ڕاپەڕینەکانی ئەو قۆناغە ئەوەبوو کە حزبێکی
سیاسی یان سەرکردایەتیەکی بە کۆمەڵ ڕابەرایەتی ئەو جولانەوەی
نەکردووە، بەڵکو ئەوەی ڕابەرایەتی ئەو جولانەوانەی ئەکرد، ڕابەرو پێشەوا
ناودارەکانی کۆمەڵی کوردەواری بوون، بەشێک لەوانە خۆیان ئەمیری
ناوچەکان بوون و بەشێوەیەکی توندیش ناکۆکی لە نێوان ئەو ئەمارەتانەدا
بووە بە شەڕ و شۆڕ و داگیر کردن دژی یەکتر، وەک ئەمارەتی بان،

ئەمارەتی سۆران، ئەمارەتی ئەردەلان... هتد. بۆیە دوژمنەکانی گەلی کوردیش بە باشی سودیان لەو ناکۆکیانە وەرگرتووە. وەک عوسمانییەکان و صەفەوی و قاجارانەکانی فەرمانڕەوای ئێران. تێکڕای ڕاپەڕینەکان روخساری نەتەوایەتی نیشان ئەدەن، ئەمەش نموونەی جولانەوەکانی ئەو قۆناخەیە:

١- جولانەوەی عبدالرحمن پاشای بابان لە سلێمانی سالی ١٨٠٦-١٨٠٨.

٢- جولانەوەی ئەحمەد پاشای بابان سالی ١٨١٢.

٣- ڕاپەڕینی کوردەکانی زازا لە سیواس سالی ١٨٢٠.

٤- جولانەوەی میر بەدرخانی لە جزیرە ١٨٢١-١٨٤٧

٥- جولانەوەی محمد پاشا لە ڕەواندوز ١٨٢٦-١٨٣٣

٦- ڕاپەڕینی کوردەکانی شەنگار ١٨٣٠-١٨٣٣

٧- جولانەوەی میر شەریفخانی بەتلیس ١٨٣٤.

٨- جولانەوەی عزەدین شێر ١٨٥٣.

٩- جولانەوەی حسێن کنعان پاشا و عوسمان پاشا ١٨٧٩.

١٠- جولانەوەی شێخ عبیداللەی شەمزینی ١٨٨٠-١٨٨١، ئەمە زۆر گرنگ بوە و دروشمیان رزگار بوونی کوردستانی ئێران و تورکیا بووە، واتە هەموو کوردستان.

١١- ڕاپەڕینی کوردەکانی موسڵ و ئەرزروم و بەتلیس ١٩٠٧.

١٢- جولانەوەی مەلا سەلیم و شەهابەدین لە بەتلیس ١٩١٣.

قۆناغی دووەم:

لە جەنگی یەکەمی جیهانەوە تا جەنگی دووەم، جولانەوەی ئەو قۆناغە ڕێکوپێکتر و حزبی سیاسی و خاوەن بەرنامەی ڕوون و دیاریکراو و

سەرکردایەتی خەبات ئەکات، بەڵام سەرزکایەتی شۆرش هێشتا بە تەواوەتی لە دەست چەند رابەرێک دەرنەچووە.

١- جولانەوەکانی شێخ محمود لە سلێمانی لە ساڵانی ١٩١٩-١٩٣٢.

٢- جولانەوەی سمکۆ لە کوردستانی ئێران ساڵی ١٩٢٠-١٩٣٠.

٣- جولانەوەی شێخ سەعید بە سەرکردایەتی حزبی تەعالی کوردستان لە کوردستانی تورکیا ١٩٢٥.

٤- جولانەوەی ئاگریداغ ١٩٢٦-١٩٣٠.

٥- جولانەوەی شێخ ئەحمەدی بارزانی ١٩٣١-١٩٣٤

٦- جولانەوەی جافر سوڵتان لە کوردستانی ئێران ١٩٣١-١٩٣٢.

٧- راپەڕینی کوردەکانی دیاربەکر١٩٣٤.

٨- راپەڕینی کوردەکانی دێرسیم ١٩٣٧.

قۆناغی سێیەم:

لە جەنگی جیهانی دووەمەوە تا ئەمڕۆ ئەم قۆناغە زۆر رێکوپێکتر بوو، حزبی سیاسی دروشمی روون و ئاشکرا، رەنگی دیموکراتییەتی نەتەوەیی لە خۆی ئەدا.

١- جولانەوەی ١٩٤٣-١٩٤٥ کوردستانی عێراق بە سەرکردایەتی مەلا مستەفای بارزانی و حزبی رزگاری کورد کە پاشان لەگەڵ جولانەوەی دیموکراتی ئێراندا ئاوێتە بوو.

٢- جولانەوەی دیموکراتی ١٩٤٥-١٩٤٦ کوردستانی ئێران بە رابەرایەتی حزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران و پێکهێنانی کۆماری مهاباد.

٣- راپەڕینی کوردەکانی جوانڕۆ لە کوردستانی ئێران ساڵی ١٩٥٦.

٤- شۆرشی ئەیلوولی ساڵی ١٩٦١ لە کوردستانی عێراق بەرابەرایەتی پارتی دیموکراتی کوردستانی عێراق.

٥- راپەڕینی نوێی کوردستانی عێراق بە رابەرایەتی یەکێتی نیشتمانی کوردستانسالی ١٩٧٦.
٦- جولانەوەی گولان پارتی دیموکراتی کوردستانی عیراق ١٩٧٦.
٧- جولانەوەی کوردەکانی ئێران بە رابەرایەتی مەلا ئاوارە و هەندێکی‌کە ١٩٦٦.
٨- شۆڕشی کوردستانی ئێران بەرابەرایەتی حزبی دیموکراتی ئێران سالی ١٩٧٩.
٩- جولانەوەی هێزە نیشتمانیەکانی کوردستانی تورکیا پاشان بەرەیەکیان پێکهێنا بە ناوی تەڤگەر لە سالەکانی حەفتادا.

« ٣ »

راگـــوێـــزان

کوردی کوردستان دەست درێژی بۆ هیچ لایەک نەکردووە تەنها داوای ئازادی و سەربەستی و سەربەخۆیی کردووە لە دەست درێژی و ئەو ولاتانەی کە داگیرکەر بوون. هەر لەبەر ئەوەش بەشێوەیەکی زۆر درندانە پەلامار ئەدران و بە هەموو شێوەیەک هەوڵی لەناوبردنیان ئەدانو بەکوشتن،ئازارو ئەشکەنجە،بێدەرامەتی، لێبڕینی خۆراک، بەعەرەبکردن، بەفارس کردن، بەتورک کردن. دێهات و شار سووتاندن، ناو گۆڕینی شار و گەڕەک و جێگاکان. لە کۆتایی سەدەی بیستەمدا زۆر جێگا ئازادی سەربەخۆییان وەرگرت و بوونە ولات، کورد لە کوردستاندا تەنها بە هەندێک داوای کەمیش رازی بووبن، بەلام بە ئاگر و ئاسن وەلام دراونەتەوە... بۆ نموونە.

کۆچکردنی کوردەکان بۆ خوراسان:

لە دەورانی سەفەوییەکانی فەرمانڕەوای شا ئیسماعیل و شا تەهماسب و شا عەباس بۆ خوراسان کۆچ کراون کۆچی گەورەی کورد بۆ خوراسان لە ساڵی ٧..١ی مانگی لە ناوچەی خوارەوەی رامین بەرەو خوراسان دەستی

پێکرد، شا عەباس کوردی بۆ رۆژهەڵاتی ئاران هێناو بوو تا بەرهەڵستی بکەن لە هێرشی ئوزبەگەکان. ئەم کۆچ پێکردنە لە ساڵی ۷. ۱- ۱. ۱ی مانگی درێژەی کێشا. کوردەکان لە ناوچەکانی سنووری بە تایبەتی لە « دروون » یان « درونگر » باخود « دەرگەزی ئێستا » شوێنی خۆیان دامەزراند، دوای ئەوە کوردەکان یەکەم شاری خۆیان بە ناوی « شیروان » دامەزراند و لە کەناری شارۆچکەی خەبوشان پێگەی شەڕی خۆیان دروست کرد کە بە گەرەکی کوردان ناسراو بوو، وە ئێستا بە « قوچان » ناوبانگی دەرکردووە، لە کۆتای فەرمانڕەوای سەفەویەکاندا دۆڵی خانی کوردی شادلو، شاری « بجنورد »ی دروست کرد کە ئێستا شارێکی گرنگی خوراسانە، لە نێوان ئاوایە ناوەندەکانی کوردەکانی میلانلو کە ئێستا بە « ئەسفەراین » ناسراوە، تاوەکو ئێستاش کوردی تێدا دەژی.

وە لە کۆتای دەورانی قاجاریدا شاری سەر سنوور « باژگیران یان باجگیران »یان دروست کردو، « چناران »یش بووە مەڵبەندی فەرماندەری کوردەکانی « زەعفەرانلو » کە ئێستا شارێکی خنجیلانەی سەر بە پارێزگای مەشهەدە، هەروەها شاری دەرگەزیان دروست کرد، ئەم کۆچ کردنەش لە کوردەکانی کوردستانی ئێرانەوە بۆ خوراسان بوو بە ناوی « ایل چمشگزک » بە گوێرەی بەڵگە مێژوویەکام نزیکەی ٤٥ هەزار خێزانی کورد بەرەو خوراسان کۆچ کراون کە ئەکاتە ۲۲۵,... کەس.

وەلە فەرمانڕەوایی نادر شادا دووبارە نزیکەی دوو هەزار خێزانی کوردی عومەرانلو بۆ ناوچەی « گیلان » گواستەوە، تاببنە بەربەستێک بۆ هاتنی رووسەکان، نزیکەی ٦٠ گوندی کورد نشین، هەموشیان بە زمانی کوردی شێوەی کرمانجی سەروو، قسە ئەکەن و گۆرانکاریان بەسەردا نەهاتووە، هەروەها نادر شا، ٤,٥.. ماڵی کوردی لە ئەفشار

ناوچەیئازربایجانی ئورمیٚ‌وە گواستەوە بۆ خوراسان وەلە ناوچەی ئابیوەرد و دەرەجز جیٚ نشینی کردن، پاش ئەوەی کە ناوچەی ئەرزروم و بەلباس کەوتە ژێر دەستی لەوانەش ٣ هەزار ماڵی لەو تایفانە کۆچ کرد بەرەو خوراسان و لە ناوچەی خەبوشان ئالی ئالاداغ جیٚ نشین کردن. لە خوراسان یەک میلیۆن کورد هەیە وە ١,٦٠٠ گوندی کورد نشین هەیە و لە شارەکانی بجنورد، جاجرم، سەبزەوار، نەیشاپور، شیروان، قوچان، مەشهەد، دەرگەز، لەوانەش ٥ هەزار خێزان تاوەکو ئیستا هەر بە شێوەی کۆچەری و چادر نشین ئەژین، ئەمڕۆ گەورەترین مەڵبەندی کۆبوونەوەی کورد لە خوراسان شاری مەشهەدە.

زۆر لە مێژوو نووسان ئەڵێن کورد لە خوراساندا لە هاتنی عارەبەوە بۆ سەر ئێران دەست پێدەکات واتە لە دەورووبەری ساڵی ٣٠ک دا. هەرچەند کۆچکردنی زۆر و فروان لە فەرمانڕەوای شاعەباسدا بووە ئەمە راستە... بۆ روون کردنەوەی ئەوەش وا هەندێ رووداوی مێژوویی ئەخەینە ڕوو پێش ئەو مێژووەی شا عەباس ـ نووسەر ـ

لە شەرفنامەی شەرفخانی بەدلیسی ـ هەژار کردوویە بە کوردی ـ لە لاپەڕە ٢٣٣ هەژار نووسیویەتی:

عەباسییەکان بە هێزی کۆمەڵێ نهێنی و لە سایەی ئازایەتی ئەبوو موسلیمی خوراسانی، بوونە پادشای هەموو ولاتی ئیسلام، پایتەختیان کوفە و پاشان بەغدا بوو، یەکەمیان عبداللە کوردی محمد: عەبباسی سەفاحە.ساڵی ١٣٢ک ٧٥٠ز هاتە سەر حوکم و ٦٥٦ک ١٢٥٨ز بە کوژرانی معتصم دوا بڕاو بوون واتا ٥٤٤ ساڵ خەلیفایەتیان کردووە. ئەبو موسلیمی خوراسانی کورد بووە، ئەبو جەعفەری منصور خەلیفەی عەباسی لە دیوەخانی خۆیدا کوشتویەتی. ئەبو دولامەی شاعیری خەلیفە بە مردنی خۆش بووە و دەڵێ:

ابـا مجـرم مـا غيرالله نـعمـه　　　على عبده حتى يغيرها العبد
امني دوله المنصـور حاولت غدره　　　الا ان اهل الغدر ابائک الكرد

کوردییـەکەی ئەمەیە: باوکی گوناهکار خوا لە بەندە ناگۆڕێ تا بەندە لە خۆی نەگۆڕێ، تۆ لای مەنـسـور بوو بووی و تەمای غەدرت هەبوو؟ بەڵێ دەزانین باوکە کوردەکانیشت هەر ئەهلی غەدر بوون! ئەوە نموونەیەکە پێش هاتنی عەباسییەکان لە خوراساندا کورد هەبووە..

لە اترکنامە تاریخ قوچان، دانەری رەمەضانعلی شاکری ل: ٢٨.

کلاویخو اسپانی لەسەفەر نامەکەی خۆیدا وای نووسیوە:

ئەمرۆ پێنج شەمەی یەکەمی ژانویە سالی ١٤٠٥ زاینی بەرامبەر بە سالی ٨٠٨ک گەشتە شارێک لە پێ دەشت و پشتی شاخ، ئەم شارە ناوی خەبووشان بوو، دیواری شاری نەبوو، ئەم پێنج شەمە و هەیینییە لێرە مامەوە. خەبوشـان یەکەم شـاری ئوسـتانی ماد بووە. دانیشتوانی قوچان کورد و تاجیکن، تێکڕا هەموو شیعە مەزهەبن. دیسان ئەم مێژووە لەگەڵ مێژووی کۆچ کردنی کوردەکان لە کاتی فەرمانڕەوای شا عەباسدا دوو سەد سال لە پێشترە.

دیسان لە پەرتووکی « منم تەیمور جهانگشا، کۆکردنەوەی مارسل بریون لە لاپەرە ٦٣ تەیمور ئەڵێت: من کـاتی گەیشـتمە « قوچان » خەڵکێکم بینی بالا بەرز و لاشەیان بەهێز و هەریەکەیان دارێکی درێژ و قەویان بە شانەوە بوو، ئەیان ویـست هێرش بهێننە سەرمان و کە ئێمەشیان دی بە هیچ جۆرێک لە ئێمە نەترسان: هەندێک لەوانە چاوکاڵ و موو زەرد، بە زمانێ قـسەیان دەکرد نەفارسی و نە عەرەبی بوو لێم ڕوون بووەوە کە ئەوانە کوردن و لە کوردستـانەوە کۆچیـان پێکردوون و لە قوچان نیـشتەجێ بوون. چونکە پیاوانی کورد لێهاتوو بوون، چەند کەسێکم داواکرد و لەگەڵیاندا دانیشتم و پێم وتن ئایا ئارەزوو نەکەن بێنەوە ناو

سوپای مەوە و ببنە سەرباز، لێیان پرسیم تۆ کێیت ووتم من تەیموورم سوڵتانی ماوراء النهر، کوردەکان ووتیان ئێمە نامانەوێت لە خزم و کەس و کارمان دوورکەوینەوە و پێویستیمان بە سەربازی نیە، خاوەنی مەڕو ماڵاتین و ژیانی خۆمان باش دامەزراندووە. ئەم دیتنەی تەیمور لەنگ لە ساڵی ٧٧٨ کۆچیدا بووە، دیسان ئەمەش نموونەیەکی مێژوویە کە کوردەکان لە خوراساندا هەبووە، پێش شا عەباس کۆچیان پێکردوون لە کوردستانەوە بۆ خوراسان.

ڕاگوێزانی کورد لە کوردستانی تورکیا

سوڵتان مرادی چوارەمی عوسمانی

لە ساڵی ١٦٣٩ زاینی تیرەی باجەلانی لە دیاربەکرەوە گوێزاوەتەوە بۆ رۆژئاوای زەهاو، دەوروبەری خانەقین و کەلورەکانی لەوێ دەرکردووە. ئێستاش تیرەی باجەلان لە دەوری خانەقین.

کوردەکان لە کوردستانی تورکیا، لە شەڕی یەکەمی جیهاندا تورکەکان بە هەموو توانایانەوە کەوتنە کوشتن و سوتاندنی دێهات و ڕاگوێزان، سوپای تورکیا کە خۆی لەبەردەم سوپای رووسیادا پێ ڕانەگیرا بە شکاوی کشایەوە دواوە، کەوتە ڕەشبگیری لە ناوخەڵکی بێتاوانی کوردستاندا، داخی شکانی خۆیان بەوان ڕشت، لەم بارەیەوە عبدالعزیز یامولکی نووسیویەتی، سوپای تورکیا کە بەشکاوی ناچار بوو ئەرزروم بەجێبهێڵێ و بکشێتە دواوە هەڵی کوتایە سەر کوردەکان بە ماڵ و منداڵەوە بەرەو ئەنادۆڵ ڕایان گوێزان و پۆل پۆل هەموویانی پێش خۆدان، کوردەکانیش لەبەر بێ چەکی بەرەنگاریان پێنەکرا. کاربەدەستانی تورکیا بۆ ڕاگواستن و نیشتەجێ کردنی زۆرداره‌کی کورد، فەرمانی نهێنی و تایبەتیان دەرکرد، عبدالعزیز کە دێتە سەر باسی ڕاگوێزانی کورد بریارە ڕەسمیەکانی دەوڵەت

دەکاتە بەڵگە چونکە بڕیارە ڕەسمیەکان بە ئاشکرا باسی ئەو مەسەلەیە دەکەن. ئەمەش نموونەیەکی بەڵگە ڕەسمیەکانە:

« ئەبێت خەڵکی ناوچە پڕدانیشتووە کورد نشینەکان ڕاگوێزان و لە وڵاتی خۆیان دوور بخرێنەوە، لەو ناوچانەدا جێگیر بکرێن کە ناوچەی پڕ دانیشتوان و تورک نشینن، بە مەرجێک ڕێژەیان لە ٥٪ی سەرجەمی خەڵکە تورکەکەی ئەو ناوچانە زیاتر نەبێت، دەبێت گەورە پیاوان سەرکردە و سەرانی کورد لە وڵات و لایەنگران و خێڵەکانی خۆیان جیا بکرێنەوە، پاش ئەوە بۆ ناوچە دوورەکانی تورکیا دوور بخرێنەوە، پێویستە لەیەک دا بیبڕێن و کەسیان پەیوەندیان بە یەکترەوە نەمێنێت، هەروا نابێت منداڵان و لاوان لەگەڵ خۆیاندا ببەرن، نابێت تێکەڵاوی یەکتر ببن، هەموو جۆرە پەیوەندی و تێکەڵاوییەک ئەبێت بپچڕێت، بێجگە لە زمانی تورکی نابێت بە هیچ زمانێکی کە بدوێن و نەبێت خووڕەوشتی خۆیان بگۆڕن. ئەبێت بە تەواوەتی بە کۆمەڵ و بە زۆردارەکی بکرێن بە تورک » ڕاگوێزانی زۆردارەکی کورد بۆ ناوچە دوورەکانی تورکیا لە وەرزی زستاندا دەستی پێکرد، ڕاگوێزراوەکان لە ڕێگادا تووشی برسیتی، سەرماو بەفر و سەهۆڵ بەندان بوون بە هەزار فەلاکەت و ناخۆشی دەگەیشتنە ناوچەی دیاریکراوەکان، هەر لە ڕێگادا زیاتر لە سێ بەشیان مردن، لەم بارەیەوە عبدالعزیز یاملکی نووسیویەتی « تا بڕانەوەی جەنگی یەکەمی جیهانی زیاتر لە ......٧ کوردی تورکیا مردن یان لەناو بران » ژاندارمەکانی تورک کە پەلاماری کوردستانی ئێرانیاندا کاری وا دڕندانەیان ئەنجامدا مەگەر هەر لەوان بوەشێتەوە، داخی شکانی خۆیان لە بەرەی جەنگدا بە کورد ڕشت و ڕەشبگیری کەوتنە گیانی کوردە بێتاوانەکان، بە پێی ڕاپۆرتەکانی « کاوریکا » کە یەکێکە لە سیاسیەکانی رووس ئەڵێت تورکەکان لە یەک هێرشی کتوپڕدا ....٢ کوردسان کوشت، ناوبراو لەم

بارەیەوە نووسیویەتی تورکەکان سکی پیاوانی کوردیان هەڵدڕی، مەمکی ئافرەتیان بڕی تەنانەت بەزەییان بە کچە ساواکانیشدا نەدەهاتەوە ». هەر لەم بارەیەوە عبدالعزیز یاملکی نووسیویەتی:

« پێویست ناکات هەموو تاوانە ڕزیوەکانی تورک لە کوردستاندا بژمێرین، هەر ئەوە بۆخۆی گەورەترین بەڵگەیە کە بە درێژای ڕێگای نێوان کرماشان و خۆرئاوای خانەقین لاشەی جوتیارە کوردەکان کە بە دەستی تورکەکان کوژرا بوون وەن بە هەردوو چاوی خۆم دیومن بەملاو لای ڕێگاکەدا فڕێدرابوون » یا ملکی پێی وایە تەنها سوپای ڕووسیا کوردی ئێرانی لە کوشتارە نامرۆیەکانی تورک ڕزگار کرد. لە سالی ۱۹۰۵-۱۹۱٤دا تورکەکان لەگەڵ دەوڵەتی کۆنەپەرستی ئێراندا ڕێک کەوتن، کوردستانی ڕۆژهەلاتیان داگیرکرد لە ئەنجامی کوشتار و لەشکر کێشی داگیرکەراندا برسێتی و گەندەخۆری و کەم بەرهەمی سەرەتاسەری کوردستانی تەنیەوە، زستانی سالی ۱۹۱۸دا نیوەی خەڵکی کوردستان برسێتی هەراسانی کردن، ئەوانەی بە دەستی داگیرکەران کوژران و ئەوانەی لە برسانا مردن، هەروەها ئەوانەی لەکاتی ڕاگوێزانی زۆردارەکی لە سالانی جەنگی یەکەمی جیهاندا بەرگەی بەفر و سەرما و سۆڵەیان نەگرت و مەرگ تەنگی پێهەڵچنین ژمارەی ....۲ کەس دەبێ کار گەیشتە ڕادەیەک ئەو زەویانەی بە کەڵکی کشتوکاڵ ئەهاتن لە سێ بەشی بەشێکی کەڵکی لێ وەردەگیرا، ئاژەڵ و ڕەشە ولاخ بە ڕادەیەک کەم بوو بوو بە ئەندازەیەک کە لە چارەکی جاران کەمتر بوو. زیانی گەلی کورد بەم جۆرە بوو:

۱۵,۲۰٦ کوژراو، سوتاندنی ۸,۷۵۸ خانوو، کاوڵ بوونی ۲۰٦ دێ، تورکەکان بۆ سزادانی کورد کەوتنە چۆڵکردنی بەشێکی ناوچە کورد نشینەکان و ڕاپێچ کردنی خەڵکەکەی بۆ ناوچە دوورەکانی تورکیا ئەم کارەش لە وەرزی زستاندا جێبەجێ کراو لە ئەنجامدا بەشی هەرە زۆری

ڕێنچراوەکان لە ڕێگا تووشی بەفر و سەرماو سۆڵە بوون و پێش ئەوەی بگەنە جێگا دیاریکراوەکان بەشێکی زۆریان مردن.بەم شێوەیە لە ماوەی نێوان ساڵی ١٩٢٥-١٩٢٦ لە ئەنجامی تاوانەکانی تورکیادا زیاتر لە ٥٠٠,٠٠٠ کورد مردن، تورکەکان تا شۆڕشەکەی کوردستانیان پێ کوژاندەوە ٥٠,٠٠٠ سەربازیان لێ کوژرا. پاشان لە ٢٧ی حوزەیرانیدا دادگای تورک بڕیاری خنکاندنی ٤٧ تێکۆشەری دەرکرد لە شاری دیاربەکر هەڵواسران، لە ڕۆژی ٢٨ حوزەیراندا هەمان دادگا بڕیاری خنکاندنی ٩٣ تێکۆشەری تری دەرکرد ئەوانیش هەر لە دیاربەکردا هەڵواسران، پێشتریش ٩١ کەسی تر هەڵواسرا بوون، حکومەتی عیسمەت ئینینۆ ئەم بڕیارانەی خوارەوەی دژی میللەتی کورد دەرکرد:

١- لەناوبردنی بە کۆمەڵ، سوتاندنی دێهاتەکان و ڕەفتاری تری دڕندانە.

٢- نەهێشتنی چەک لە کوردستاندا و سزادانی ئەوانەی چەکیان پێدەگیرێ.

٣- ڕاگوێزانی زۆردارەکی کورد ب ناوچە دووره تورک نشینەکان و نیشتەجێ کردنی ئەو تورکانەی لە گریک و بەلکان دەرکرا بوون لە کوردستاندا.

کوردستانی باشور

کوردستانی کاولکراو بە کیمیابی ناودراو. لە لایەن داگیرکەران و حزبی عەفلەقی... کە بە ڕێگای نا سەرمایەدارێدا سۆسیالیزمی دروست نەکرد!! لە ٨ی شوباتی ساڵی ١٩٦٣دا ئەم حزبە بوونە فەرمانڕەوا، عێراقیان کردە گۆمی خوێن بە هەزارەها کوژراو بە ئەشکەنجە و ئازار و بە هەزارەها بەندیخانە پڕ کرا لە نیشتمانپەروەرو بێ لایەن لە ژن و منداڵ و پیر و گەنج، ڕەشەکوژی گەیشتە رادەیەک بە ئارەزووی پاسەوانەکان «

حرس قومی » هەرچی بکردایە ئەیان کرد بێ بەزەیی... تەنانەت لاشەی کوژراوەکانیشیان نە ئەدایەوە، هەموو مافی مرۆڤیان پێ شێل کرد.

لە مانگی ١٠ حوزەیرانی سالّی ١٩٦٣دا پاش ئەوەی ئەختێ خۆیان چەسپاند و لە هێزە دیموکراتیەکانی کەیان داو بێ هێزیان کردن، پاش ٣ مانگ کەوتنەوە شەڕ لەگەڵ گەلی کورددا، کوشتن و گرتن و سووتاندن و ڕەشبگیری دەستی پێکرد، بە کۆمەڵ کوشتن و ئازار و ئەشکەنجە ئەمەش هەرچی کورد بوایە لای ئەوان ئەوان تاوان بار بوو... لە هەمان ڕۆژدا پەلاماری دیهاتی ناوچەکانی کوردستانیاندا بە هەموو جۆرە چەکێکی کوشندە و بە فرۆکە هەرچی لە توانایاندا هەبوو کردیان، قەدەغە کردنی خواردەمەنی و شتومەک لە شارەوە بۆ دیهات، سوتاندنی کەژ و کێو، دەغڵوداني جووتیارەکان. ئەم حزبە ساڵی پڕ نەکردەوەو لە ناو چوو... پاش ئەوەی کوردستانیان کردە گۆمی خوێن.

دیسـان سالّی لـە ١٩٦٨وە بوونەوە فەرمانڕەوا لـە عێراقدا، جاری پێشوویان چیان کرد دیسـان بەو شێوەیە کەوتنەوە کوشتن و بڕینی میللەتی کورد. بەلاّم بە هۆی بوونی هێزی چەکداری گەلی کوردەوە نەیانتوانی زۆر جێگا بگرن و ناچار لە ساڵی ١٩٧٠دا لەگەڵ پارتی دیموکراتی کوردستانی عێراقدا پێک هاتن و حوکمی زاتی درا بە گەلی کورد لە ١١ی ئازاری هـەمـان ساڵدا... پـاشـان وورده وورده پـاشـه کـشـەیـان لـێکـرد و لـە ١٩٧٤/٤/١دا اعلانی شەڕیان کردەوە لەگەڵ گەلی کورددا... بەوەی کە نزیک بوونەوە لەگەڵ هەندێ کۆمەڵ و لایانی کە و هەڵخەڵەتاندنیان و ئەوانیش پاڵپشتی ئەم حزبەیان کرد و چەند هۆیەکی سەرەکی‌کەش هتد. لە مانگی ٦ی ساڵی ١٩٧٥دا پاش ئەوەی هێزی چەکداری دیموکرات هەرەسی هێنا کەوتنە ڕاگوێزانەوەی هەزارەها دێهاتی سەر سنوور، بەزۆر بەم لاو لادا نەیان بردن... جگە لە کوشتن و ئازاردانی ڕۆڵەکانی گەلی کورد، هەموو

نەخشەکانی عەفلەقی بریتی بوو لە ناوبردنی کوردی کوردستانی عیراق. لە کاتێکدا کە بەرەی نیشتمانی هەموو لە نێوان حزبی بەعث و حزبی شیوعی و یەک دوو حزبی دروستکراوی کارتۆنی کە بەم هەموو کارە ناهەموارانە هەڵسا.

خاکی کوردستانی باشوور: رووبەرەکەی . . . .٨٦, کم٢، لە رێبازی نوێ ت یەکەمی ساڵی ١٩٨٨. هەرچەندە لە لاپەرە ١٧ دا .٨کم٢ هاتووە لە لاپەرە یەکەم ٧٢کم٢. دەکەوێتە باکور و باکوری رۆژهەڵاتی عیراقەوە. سنوورەکەی بە هێڵێکی راست لە سنوری عیراق و ئیرانەوە بەرەو رۆژئاواوە دەکشێت، تا دەگاتە خوارووی جەسان، لەوێوە هاوشان لەگەڵ سنووری عیراق و ئیران بەرەو رۆژئاوای بەلەدروز و شارەبان دەڕوان، لە وێشەوە بەرەو چیای حەمرین دەکشێ، ئەنجا بەرە و باکوری رۆژئاوا لەگەڵ زنجیرە چیای حەمریندا دەڕوات تا دەگاتە فەتحە، لە فەتحەدا لەگەڵ رووباری دیجلەدا بەرەو ژوور هەڵدەکشێ، هەموو ئەو زەویانەی دەکەوێتە رۆژ هەلاتیەوە بەر کوردستان و هەموو ئەو زەویانەش کە رۆژئاوایەتی بەر ناوچەی عارەبی عیراق دەکەون تا دەگاتە سەرو شاری موسڵ، لەسەر موسڵەوە بە هێلیکی راست ڕوو لە باشووری رۆژئاوا دەکات بە خوار تەلەعفەردا تێدەپەڕێ تا دەگاتە دە کم باکوری شاری بەعاج، ئینجا بە هێلێکی راست بەرەو رۆژئاوا دەڕوات لەگەڵ سنووری عیراق و سوریا یەک دەگرێتەوە.

ئەمڕۆ لە سەرجەم کوردستانی باشووردا حکومەتی عەفلەقی تەنها ٧٧٢٩کم٢ بۆ هێشتونەتەوە کە تیایدا بژین، باقیەکەی چۆڵ و وێران کردووە یا عەرەبی تێدا نیشتەجێ کردوون کە ٧٨٢٧١کم٢. دووەمین قۆناغی تەسک کردنەوەی سنووری کوردستان بریتییە لە بەعەرەب کردن و دەرهاوێشتنی بەشێکی زۆری کوردستان و ناوچە کورد نیشینەکان لە

ناوچەی ئۆتۆنۆمی کوردستان، بە گوێرەی یاسای ئۆتۆنۆمی ساڵی ١٩٧٤ و ئەو دەستکاریانەی لە ساڵانی داهاتوو دا بە سەر ئەم یاسایەدا هاتن، ئەم ناوچانەش جگە لە ١٥٩١٢کم٢ پارێزگای نەینەوا بۆ ئەوەی بە تەواوی پارێزگای نەینەوا، کە بەشێکی موسڵ و دەوروبەرەکەی دەگرێتەوە، تەعریب بکرێ و لە کوردستان دابڕێ. ناوچەکانی ئەو قۆناغە بریتی بوو لە: تەلعەفەر، شێخان، ئاکرێ و حەمدانیە، تلکێف و لەسەرجەم ڕووبەری پارێزگای نەینەوا کە ٣٧٦٩٨کم٢، ئەوا نەکاتە ١٥١٩٢کم٢. دووەم قۆناغ بریتین لە « ناوەندی کەرکوک، قەرەحەسەن، شوان، تازەخورماتو، یایچی، داقوق، قەرە هەنجیر، عەباسی، حەویجە، زاب، دوبس، ئاڵتون کۆپری، سەرگەدان کە ڕووبەرەکەی ٣٩١.١کم٢. لە پارێزگای صلاح‌الدین قەزای دووز کە ١٩.٤کم٢. قەزای خانەقین ٣٩١٥کم*. قەزای مەندەلی ٦,٥٨٦کم٢یە. وە قەزای شارەبان ٥٤٢کم٢. قەزای کفری ٨٨٤١کم٢ لە پارێزگای دیالە و لە قەزای بەدرە لە راست کە ڕووبەرەکەی .٣٧٤کم٢، قەزای عەلی غەربی لە مەیسان کە ٢٢٢٤کم٢. واتە دابڕینی ٤٩٤٤٩کم٢یە لە کوردستان و هێشتنەوەی ٣٦٣٤٧کم٢ بۆ ناوچەی ئۆتۆنۆمی. بەعەرەبکردنی ئەواوی ئەو ڕووبەرە فراوانە کە لە ئۆتۆنۆمی دەرهاوێژراوە. سێهەمین قۆناغیش راگوێزانی ناوچە سنوورییەکان بوو بۆ ئۆردوگا زۆرەملێیەکان کە نزیکەی ...٨کم٢ وە پتر لە .١٢٥ دێهاتی گرتۆتەوە بۆ ئەم نەخشەیە لە سولێمانیدا ئەم ئۆردوگایانە دروستکران:

پێنجوێن، ژاراوە، بەستەستێن، تووەسووران، بنگرد، رانیە، چوارقورنە، کەناروێ، کارێزە، سوورە قەلات، قەلاچوالان، عەنەب، سیروان، زەمەقی، خورماڵ، راوگان، ناڵپارێز، زاراپەن، قادسیە، تاسلوجە، ئاللابی، تەیناڵ، تەکی بەردە سوور، ئەحمەد ئاوا، باوەنوور، نەسر، برایەتی، صمود، هتد. ئەمانە هەمووی بریتین لە ٢٩ ئۆردوگا. لە هەولێر راگوێزراوەکان برانە

ئوردوگای:

قوشتەپە، صدام، گرد مەلا،سینبیران، کانی قرژالە، هەلجیرە، کەس نەزان، شاونس، پیرزین، بحەرکە، بەستۆرە، دیگەلە، دیانە، سیدەکان، گزرەتوو، کە هەمووی بریتییە لە ١٥ ئوردوگا.

لە دهۆک ڕاگوێزراوەکان برانە ئۆردوگاکانی:

هیزاڤا، دەرکا عەجە، بیرسفی، باتیف، بیگوڤا، کوریتگاڤانا، باگیرات، قواس، زیرالوک، کوانێ، سیلادزە، سیری و تلکەبری، واتە پتر لە ١٢٥، دێهات لە ٥٩ ئۆردوگادا کۆکرانەتەوە.

چوارەمین قۆناغیش بە هۆی جەنگی عیراق و ئێران بۆ جاری دووەم دەیان شارو لادێی کە ڕاگوێزراونەتەوە، چەندین لەو ئۆردوگایانەش کە لە قۆناغی سێیەمیندا دروست کرابوون هەموویان ڕاگوێزرانەوە بۆ شارەگەورەکان، بە ئاوارەی و دەربەدەری کردن و لە خاکی خۆیان دەربەرئندران. بۆ ئەم مەبەستەش ئوردوگای تازەی وەکو پیرەمەگرون و ئوردوگای هەڵەبجەیان بۆ دروست ئەکات، بەم جۆرە ئێستا کوردستان لە ٨٦٠٠٠ کم٢ی تەنها ٧٧٢٩کم٢ بۆ کورد هێشتۆتەوە، کە ئەویش دەکەوێتە سنووری شارەگەورەکان و دەوروبەری جادە گشتییەکان.

قۆناغی ئەم دواییەش ساڵی ١٩٨٩، شارۆچکەی سەنگسەری ڕاگوێزرا کە ١٢٠٠٠ کەسی تێدا بوو وە ٢٤٠٠ خانوو بەرە کە ناوەندی ناحیەی نادەشت دەکەوێتە ١٣کم باکوری رۆژئاوای قەلادزێ، وە ٨١کم دووری لە باکوری رۆژئاوای سولێمانیەوە پاش ئەوەی ڕاگوێزران شارۆچکەکەشی تەخت کرد. هەروەها ڕاگوێزانی ژاراوە، تووەسووران، کە دوو کۆمەڵگا بوون لە قەلادزێ ئەوانیشی ڕاگوێزا، لە سەرەتای مانگی ٦ ساڵی ١٩٨٩ دا ئاگاداری دێهاتەکانی دۆڵە ڕەقە و دۆڵی شاوڕ، ناوچەی بیتوین، هەموو گوندەکانی سنووری ڕانیە ئاگادار کراون دێهاتەکان بەجێبهێڵن و بێنە

دەوری رانیـە. هەروەها دێی قـادرئاوا، ماخـۆیزنان، سـورکان، حیـلک، ممک، ئەمانیش هەمور ئاگادار کراون وە رایان ئەگوێزن.

ئەمەیە کارەساتی ناهەمواری عەفلەقیەکان بەرامبەر بە گەلی کوردی کوردستـانی باشـور، هەروەها ئاگاداری قەلاْدزێ کراوە ئەوانیش هەمور راگوێز ئەکەن، ئەمەش کە باخ و بێستان و کێلْگە لە کوردستـاندا واز لێ ئەهێنرێت بە زۆرە ملێ کە بۆتە هۆی گرانیەکی زۆر... لە کاتێکا ئەمم نووسی هێشتا قەلاْدزێ رانەگوێزرا بور، پاشان ئەویش راگوێزرا و ئەو شارە مێژوویـە هەمووی تەخت کرا. شاری قـارەمـانی هەلْەبجە، شـاری شەهیدان، سێهەم شاری جیـهان لە دوای ئـاغـازاکی و هێرۆشیـما لە ١٩٨٨/٣/١٦دا رژێمی عەفلـەقی بـە ٨ فرۆکـە و شـانـزە جار بە دەبان بۆمبای کیمیاوی یان لە شاری هەلْەبجەدا و لە ئەنجامی ئەم تاوانـەدا ٥ هەزار شـەهید و زیـاد لـە ١٠ هەزار کەس بریندار کران و خێزانی وا هەبور کەسی لێدەرنەچور، منداڵی ساوا لە باوەشی دایک و یان بە کۆڵی باوکیەوە شەهید بوون.

روو بەری هەلْەبجە ١٥٢٣کم٢ زیـاتر لە ٧٥ هەزار کەس تەنها لەناو شـاری هەلْەبجـەدا ئەژیان، هەروەها رژێمی عـەفلەقی سـەدەها دێهات و شـارۆچکەی تر لـە کـوردستـاندا کیمیـاوی بەکـار هێنـاوە، کە بۆتـە هۆی شەهید بوونی هەزاران کەس لە دانیشتـوانی دێهاتەکان، لە سەوسێنـان لە ١٩٨٨/٣/٢٢دا ٧٥ کەس منداڵ و ژن و پیـرەژن و لاو شـەهیـد کران، بەسەدەها برینداریش، لە شاناخسێ و قزلەرور، سەدەها دێکەی کوردستان کیـمیـا رژاندو بـە هەزارەهـا منـداڵ و زن و پیـر و لاو شـەهیـد کـران و بەهەزارەهاش بریندار کران، ئەمەش هەمور ناوچەکانی کوردستـانی گرتەوە. هەر لە دوای ساڵی ١٩٧٥وە بە هەزارەها رۆڵەی کورد بە پەتا کران پێش بە پەتا کردنا، زۆریان لە ژێر ئازار و ئەشکەنجەدا لەت و پەت کران و

چاریان دەرئەهێنان و لاشەیان بە ئاگر ئەسوتاندن، هێندێک لەوانە تەمەنیان لە نێوان ١٤-١٧ ساڵاندا بووە، تەنانەت لاشەکانیشیان نە ئەدانەوە بە خاوەنەکانیان، ئەوانەی گوللە باران ئەکران پارەی گوللەکانیان لە خاوەنی شەهیدەکان ئەسەندەوە، هەریەکێک کەمێک شتی لەسەر بوایە ئەبێت نەمێنێت، بە ئازار کوشتن یان بە بەتا کردن و گوللە باران. ئەمانە هەمووی بەلایەک لە ١٩٨٨/٣/٢٢دا دەستکرا بە هێرش کردن بۆ ناوچەکانی بازیان و قەرەداغ و گەرمیا، پاش مانگێک هەرچی دانیشتوانی گەرمیان بوون گیران، لەگەڵ هەندێکی ناوچەی قەرەداغ و بازیاندا، تا ئێستاش بێ سەرووشوێنن، زۆریان لەوانە لە بەرساندا مردوون، کچ و کوڕی تازە پێگەیشتوو فرۆشراون، گەنجەکانیان کوژراون و پیرەژن و پیرەپیاویش مردوون و کوشتوونیان. ئەمەیە کاری تاوانی بەعث « سمایە، انفالە » هەرچی دەست بکەوێت لە کوردستاندا کچ و ژن و منداڵ و ماڵی و ئاژەڵ بۆ ئەوان هەمووی ڕەوایە، هەرچی بوو هەموو تالان کرا، لەو هێرشانەدا ١٨٢ هەزار کەس شەهید کراونلە کاتی ئەنفالەکاندا، هەرچی دێهات بوو ڕووخێنراو سووتێنرا، دوای هێرش بۆ بازیان و قەرەداغ و گەرمیان، هێرشیان کردە سەر ناوچەی ئاغجەلەرو، پاشان ناوچەی کۆیە، ناوچەی شەقلاوەو، ڕەواندوز، هەموو ناوچەی بادینان وای لێکرا، خەڵکێکی زۆر ئاژەڵ و ڕەشە ولاخ و ناوماڵیان بەجێهێشتووە بە سکی ڕووتی و برسێتی و هیلاکی خۆیان گەیاندە ناو سنووری ئێران و تورکیا، ئەوانەی تورکیا لە زستاندا لە ژێر چادر دا ئەژیان ، و ژیانیان زۆر تاڵ بوو هەر هەفتەی دەها منداڵیان ئەمردن بە هۆی سەرماو بێ دەرامەتیەوە. بەڵێ هەموودێهات و شارۆچکەکانی کوردستانی باشور ئەما، باغ و باغات هەمووی وشک بوو، تەنانەت گۆڕستانەکانیشیان تەخت و بێ شوێنەوار کرد لەکتایی سەدەی بیستەمدا بێگوێندانە هیچ ڕەوشتێکی مرۆڤایەتی، بەو پەڕی دڕندەیەتیەوە

کەوتۆتە گیانی گەلی کورد، بە مەبەستی تواندنەوەی و سڕینەوەی لەسەر نەخشە. ئەمە بوو کردەوەی داگیرکەران، بەڵام ناتوانن کورد لەناوبەرن و کوردستان بگۆڕن بە عەرەب، ئەوانەی پێشتر بەو نیازە هەوڵیاندا هەر بەو مەبەستە وەک ئەکەدیەکان و بابلیەکان و ئاشوریەکان رووخان و لەناوچوون و مێژووش تا ئێستا باسی کردەوەی درندانەی ئەوانە ئەکات. سەیرێکی مێژووی کۆن و دوژمنایەتی ئەو لایانە بەرامبەر نەتەوەی کورد.

* * * *

« ٤ »

کورتەیەك لە مێژووی کۆنی نەتەوەی کورد

دەستدرێژی داگیرکەران و ئازار و ئەشکەنجە و راگوێزان لە مێژووی کۆندا. کورد ئەڵێت ڕەگ بەرکێشە و تۆو بە بنە تۆو. لە مێژووی کۆندا ئەکەد و، بابل و ئاشوورییەکان، سەرجۆنە ئەکەدی، وەئەکەد: ئەکەد ناوی شار و ناوچەو ئمپراتورەکەش بووە.وە ئەکادو پایتەخت بووە، سۆمەرییەکان پێیان وتووە ئەجادی، ولاتی ئەکاد ناوچەی باکووری سۆمەر بووە بە درێژایی لە ئەی یپوەرەوە تا سامەرا بووە. ئیمپراتۆری ئەکاد هەموو هیلالی خەسیب بووە، کە سەرجۆنی ئەکاد دەستی بەسەرا گرتووە ماوەی ۱۲۰ ساڵ فەرمانڕەوایان کردووە. لە ساڵی ۲۳۵۰-۲۲۳۰پ.ز لە گەلانی سامین. لەگەڵ سۆمەرییەکاندا ژیاون، دوو گەلی جیاواز بوون وە زمانیشیان جیاواز بووە. سەرجۆنی ئەکەدی ۲۳۵۵-۲۳۰۰، ناوی خۆی شروکین « مەلیکی شەرعی » باش ئەوەی پێ گەیشت بووە مەیگێڕی مەلیکی ئور زابابا مەلیکی کیش. بەم هۆیەوە توانی دەسەلات بگرێتە دەست، شاری ئەکادی دروست کرد لە سەر رووباری فورات و کردیە پایتەخت و زمانی

ئەکەدی کردە زمانی رەسمی بە تەنیشت زمانی سۆمەریەوە، پاش ئەوە خۆی چەسپاند و بەهێز بوو لە دیجلەوە پەڕیوە بەرەو ئێران. ئیلامی داگیرکرد... باشان بەرەو ناوچەکانی گوتو و للولو کشا، وەبە شەڕ هات و لە ناوچەی کرماشان لەگەڵ چوار لەشکردا بەشەر هاتووە بەسەرزکابەتی مەلیکی ئاوان... لەشکری مەلیک ئاوان شکا و خۆشی کوژرا کەوتە تالآن و سوتاندنی دێهات و بە دیل بردنی ژن و پیاوی ئەوناوچانە لە گەرانەوەیدا شاری « هارهار »ی گرتووە کە ئەبێت پایتەختی « لولو » بوو بێت، ناوی شارەکەی گۆڕیەوە بە « کارشارزکین » بە زمانی ئەکەدی واتە « شاری سەرجۆن » ئەمین زەکی لە کتێبەکەیدا کورد و کوردستان ئەڵێت: ڕەنگە هەڵەبجەی ئێستا یان گردی « بەکراوا »ی نزیک هەڵەبجە بێت، لە لایەکی کەش ناوی هارهار بە ناوچەیەک هاتووە. کوشتن و سووتاندن و ئەوەی بەکەڵک هاتبێت بەدیلی هێناریەتی... دیلەکان بە ڕووت و قووتی و دەستیان لە دواوە بەستراوە.

پاشان هوریەکان و سوبارتوی گرت و لەوێش سوتان و بە دیل بردنی خەڵکێکی زۆر... پاشان سوبارتو شۆرشیان کرد و ئازادی خۆیان وەرگرتەوە، سەرجۆن چوە سەریان کەوتە کاولکردنی شار و دێهات و بە دیل بردن، لە نووسینێکی ذەکەدیا هاتووە ئەڵێت « هەتا چۆلەکەش جێگای مانەوەی نەما » پاشان سەرجۆن لە فورات پەڕیەوە « وڵاتی مەیطاشمش »ی گرت هەروەها سوریا تا دەریای خۆرئاوای ناوەراست، وە قونیەو قوبرسی گرت، هەروەها دلمون « بەحرێن » ئەم ئەمپراتۆرە هەموو هێلالی خەسیب لە تورسەوە تا کەنداو وەلە زاگرۆسەوە تا دەریای ناوەراست لەگەڵ قوبرسدا. هەرێمەکانی ژوورو لوللو گوتو لێهەڵگەرانەوە بەشەڕ چووە سەریان دیسان وەک جارانی پێشووی لێکردن.

فەرمانڕەوایی سەرجۆن ٥٥ ساڵ بوو

پاش مردنی شروکین کورەکەی لە جێ‌بەدانیشت بە ناوی ریموس « ۲۲۹۱-۲۳. . پ.ز کەوتە کوژاندنەوەی شۆرشەکان لە سومەر و ناوچەکانی زاگرۆس و ئەویش هەروەک باوکی بوو کردەوەی، لە کاتێکا هێرشی ئەبردە سەر ایلام لە لایەن سەربازەکانی خۆیەوە کوژرا. ۹ ساڵ فەرمانڕەوا بوو.

مانیشتوزو ۲۲۹۱-۲۲۷۵پ.ز برای شروکیە بوو، فەرمانڕەوای ئەکەد، خۆیان بە دوژمنی سەرزکی گەلی لولو دائەنا لە رۆژهەڵاتەوە گوتیەکان شاخەکانی زاگرۆس و ایلام لە باشووری رۆژهەڵاتەوە بەردەوام شەڕیان لەگەڵ لولو و گوتو دا کردووە و زەرەری زۆریان لێداون. ۱۵ ساڵ فەرمانڕەوایی کردووە، دوای خۆی کورەکەی نارامسین. ئارامسین « حبیب سین » لە ساڵی ۲۲۷۵- . ۲۲٤پ.ز » بووە فەرمانڕەوای ئەکەد، پەلاماری هوریەکانی دا کە هەڵگەڕابوونەوە، بشەڕهات و پاش شەڕێکی خوێناوی سەرئ‌وت. پەیکەرێکی لەوێ بەجێهێشت لە دیاربەکر« ئامەد » دیسان پەلاماری لوبویەکانی دا و باش شەڕێکی قورس و خوێناوی، لەشکری لولو شکاو مەلیکەکەیان بە ناوی « سنتۆنی » هەڵهات. بۆ ئەم سەرکەوتنە پەیکەرێکی خۆی لە دەربەندی گەور دروست کرد لە قەرەداغ لە باشور و خوارووی سولێمانیەوە، هەروەک ئەو پەیکەرە، پەیکەرێکی کەی « سەرکەوتن » کە ئێستا لە مۆزەخانەی « لۆڤەر »« لە فەرەنسا. کلاوێکی لەسەردایە دوو شاخی پێوەیە کە نیشانەی هێز و خوایەتی نیشان ئەدات... کەوانێکی بە دەستەوەیە کە نیشانەی سەرکەوتنە، لەگەڵ ڕمێکا، بەسەر شاخێکی سەختدا سەرئەکەوێت و لەژێر پێیدا سەربازی لوللوەکان کەوتوون، نووسراوەی سەربەردەکە سەرکەوتنی ئارامسینە بەسەر « سنتۆنی » ئەوبەردەش لەسەرەتای ئەم سەدەیەدا لە شاری شووش دۆزراوەتەوە لە ئیلام.لەم هێرشەدا لولوییەکان زەرەرێکی زۆریان لێکەوت، کوشتن،

سوتاندنی دێهات و تالاْن و بردن، دیلەکانیان بە ڕووتی و لە پشتەوە دەست بەسراو پەتێکیان ئەکردە ملی چەند کەسێکیان و ڕایان ئەکێشان و زۆریشیان بە ئازار و ئەشکەنجە ئەکوشت. نارامسین جگە لەوەی ناوی خۆی نا مەلیکی ئەکەد، دوو نازناوی کەی هەبووە « شارکیرات اربعیم » بە واتە مەلیکی چوار لا، وە « شارکشتی » بە واتە مەلیکی جیهان بە زمانی ئەکەدی.پاش مردنی کورەکەی بووە فەرمانڕەوای ئەکەد.

شار کلیشاری « مەلیکی هەموو مەلیکەکان » لە کاتی ئەمدا شۆرش لە زۆر لا بەرپا بوو بە تایبەتی لولو وە گوتو، ناوبراو بێهێز بوو، مەلیکی ئیلام سەربەخۆی خۆیانی وەرگرتەوە، سۆمەریەکان بە شۆرش هەلْسان، لە سوریا ئاموریەکان هەلْسان و جیابوونەوە. شارکلیشای لە کۆشکەکەی خۆیدا کوستیان لە سالْی ۲۲۳۰پ.ز لە فەرمانڕەوای ئەمدا شۆرش لە لایەن لوللویەکانەوە دەستپێیکرد، لوللو و گوتو یەکیان گرت و پەلاماری ئەکەدیان دا و دوا فەرمانڕەوای ئەکەد کۆتایی پێهێنرا. ئەم پەلامارەش هۆی کەی لەسەرەتای فەرمانڕەوای سەرجونەوە تا دوا فەرمانڕەوابیان هەموو ناوچەکانی لولو و گوتو واتە کوردستانی ئێستا بەردەوام هێرش ئەکرا بە سەریان و کوشتن و تالاْن و سوتاندن و دیل بردن. لە نووسینەکانی سەرجوندا ئەم ویلایەتە بچوکانە ناویان هاتووە: لە باکوری خوارووی زنجیرە شاخەکانی زاگرۆس، نوریلبوم « اربیل » و هەولێری ئێستا، لە باشوری ئەربیل و دەولەتی « شیمورووم « ئالْتون کۆپری » ئێستا لەسەر زابی بچووک، لە بەشی باشوری ئەم ناوچەیە « هارش » بووە کە توز خورماتووی ئێستایە. وەلە کێوەکانی ڕۆژهەلاتی کەرکوک، ولاْتی کیماش بووە، تیرەی لولوی لە « گنهر » شۆرشیان کردووە چەند جارێک کەوتۆتە نێوان « گەهوارکرند » لە سنووری ئێستای کرماشاندا دێیەک هەیە پێ ئەلْێن « گنهر » لە باشوری ویلایەتی مرهش یان برهش، پاشاکانی بابل

بەشێر ولاتەکانی ڕۆژھەلاتیان ھێنایەوە ژێر دەستی خۆیان.

لولو و گوتی:

لولو ئەمانە بە باپیرە گەورەی لووڕ ئەژمێرێن وەلە زەھاو کرماشان و شارەزوور و سلێمانی ئێستا دانیشتوو بوون، کۆنترین بەلگەیەک دەربارەی لولو کە لەبەردەستایە نووسینی ئارامسینە لە سنووری سالی ۲۲٦۵پ.ز نووسراوە کە پێشتر باسکرا و ئێستا لە مۆزەخانەی لۆڤەرە و مجەسەمە پەیکەرەکەی لە دەربەندی گەورەی قەرەداغە. بەلگەی دووەم ئەگەرێتەوە بۆ وێنەی ئانوبانینی پادشای لولویەکان بووە لە ناوچەی زەھاو کرماشان. پادشا بە ئامادەی بەرامبەر بە خوای ئێشتار کە ئەو ئەمی سەرخستووە بەسەر دوژمنەکاندا، پێیەکی لەسەر یەکێک لە دوژمنەکان داناوە کە لە سەر زەوی کەوتۆتەوە، جلو بەرگی خواکە و شا بە جوانی دیارە، ئەم خوایە بەدەستێکی نێزەیەکی گرتووە وە بە دەستەکەی تری پەتێکی پێیە کە یەکێک لە دیلەکان ببەستێتەوە، دیلەکانی کە ھەموو ڕووتاون و دەستیان لە پشتەوە بەستراوە. وەلەسەر بەردەکە نوسراوە بە نووسینی میخی، ئەم نووسینە کۆنترین نووسینێکە کە ناوی لولویی ئەبات لەکاتی زنجیرەی دووەمی پاشاکانی شاری ئوردا.

لولویی وەک وتمان خاوەنی زەھاو شارەزوور و سلێمانی بوون ھەموو ئەمناوچانە و دەوروبەری کفریش لەژێر دەستەلاتی ئەماندا بووە. لە نووسینێکی قوریدا ناوی پادشایەکی لولو ھاتووە کە لەسەردەمی سەرجون ئەکەدیدا بووە ناوی « ئیماشکوش » بووە لە مۆزەخانەی لوڕ پارچە بەردێک ھەیە، ئەگەرێتەوە بۆ سەرەتای زنجیرەی بابل ... ۲ پ.ز لە پشت بەردەکە نووسینێک ھەیە باسی وولاتی ارپھا ئەکات کە پارچەیەک بووە لە ولاتی گوتی، لەسەر سنووری ڕۆژھەلات بووە. بەلگەی زۆر ناسراو

له لەوحەکانی کەرکوک دا هەیە کە لە شاری کۆنی آرپهادا بەدەست کەوتووە، جێگەی کۆنی گوتییەکان بووە لە رۆژهەلاتی ئاشور.گوتی جێگای ئەمانە هەموو رۆژهەلاتی شارەزوور و بەشی باکور بووە. رەشید یاسمی ئەلێ: کەرکوک پایتەختی گۆتییەکان بووە بە ناوی ئارپها.

هێرشی گوتی بۆسەر ئەکەد:

لە سالی ۲۲۳۰-۲۱۳۰پ.ز فەرمانڕەوای ئەکەدیان کردووە، زیاد لە سەدەیەک فەرمانڕەوا بوون، لە مەلیکە بەناوبانگەکانی گوتی « کودیە » کە نازادی سیاسی و بازرگانی داوە و پەرستگای زۆری دروستکردووە. هێرشی گوتی بۆسەر ئەکەد و نێوان دوو رووبار، یەکەم هێرشێکە کە لەکاتی مێژووی ئاسیای خۆرئاوای کۆندا باسکراوە. رەشیدا یاسمی لە کتێبەکەی « کورد و پەیوەستەگی نەژادی ئەو » دا ئەلێت گوتیەکان ۱۲٤ سالْ فەرمانڕەوا بوون. لە لایەکی کە ۱۲٥ سالْ و ٤٠ رۆژ نووسراوە. ئەگەربەراوردێکی نووسینەکانی بابلی بکرێت و کۆبکرێتەوە ئەکاتە ۹۱ سالْ و چل رۆژ ئەم زیاد و کەمیە ئاشکرا نیە، وە ۲۱ مەلیکیان فەرمانڕەوای نێوان دوو رووباریان کردووە. ئەمەش ناوی پادشاکانی گوتیە کە فەرمانڕەوای ئەکەدیان کردووە.

١- ایمتا ناوی تەواوی ایم‌بیات بووە٣ سالْ فەرمانڕەوایی
٢- ابن گیشو ٦ سالْ فەرمانڕەوایی
٣- کی کی لاگاپ ٦ سالْ فەرمانڕەوایی
٤- شولە ٦ سالْ فەرمانڕەوایی
٥- الولومش ٦ سالْ فەرمانڕەوایی
٦- آلی مابا کیشا ٥ سالْ فەرمانڕەوایی
٧- ایگش هوش ٦ سالْ فەرمانڕەوایی

٨- ایرلاگاب	١٥سالْ فەرمانڕەوایی
٩- ایباته	٣ سالْ فەرمانڕەوایی
١٠- یارلا	٣ سالْ فەرمانڕەوایی
١١- کوروم	١ سالْ فەرمانڕەوایی
١٢- نیدبن	٣ سالْ فەرمانڕەوایی
١٣- رابۆم	٢ سالْ فەرمانڕەوایی
١٤- ایرارزم	٢ سالْ فەرمانڕەوایی
١٥- ایرانوم	١ سالْ فەرمانڕەوایی
١٦- هابلوم	٢ سالْ فەرمانڕەوایی
١٧- پوزورسین کوڕی هابلوم	٢ سالْ فەرمانڕەوایی
١٨- یارلاگاندا	٧ سالْ فەرمانڕەوایی
١٩- انری داپیزه	٦ سالْ فەرمانڕەوایی
٢٠-	٧ سالْ فەرمانڕەوایی
٢١- تیریگان	٤٠ رۆژ

انری داپیزه له خشتەیەکدا لەشاری نەیپور دۆزراوەتەوە، گەورەترین شای گوتی بووە، فەرمانڕەوای خۆی زۆر فراوان کردۆتەوە. تیریگان دوا پاشای گۆتی بووە کە ماوەی ٤٠ رۆژ فەرمانڕەوای کردووە وەبە دەستی اورتوهیگان اوتوزنلۆگال لابرا کە پاشای شاری ارنج « سۆمەر » بوو سالی ٢١٣٠پ.ز فەرمانڕەوای گوتی تەواو بوو ئەم تیرانە گەڕانەوە ناوچە کێوەکانی خۆیان، وورده وورده دەوڵەتی گوتی کەم و بچووک بوەوە، وە، مەلبکی تیره پەیدا بوو. دوای نەمانی فەرمانڕەوای گوتی له سالی ٢١٣٠ پ.ز دا له شاری وەرکا له ٢١٣٠ پ.ز سەرکردەیەکی سۆمەری بەناوی « نوتوهیگال » توانی ولاتەکەی لەژێر دەستی گوتیەکان رزگار بکات له

نووسراوه میخیەکاندا نووسراوه کە چۆن لەشکری گوتی بە سەرکردایەتی « تریکان » شکان زنجیرەی سێهەمی ئور ٢١١٣-٦. ٢پ.ز کۆتایی هات بە فەرمانڕەوای ئوگرهیگال لە وەرکادا، وە دانانی زنجیرەیەکی تازە لە شاری ئورکا، ناسراو بە زنجیرەی سێهەمی ئورکە بە دواو زنجیرەی سۆمەری دا ئەژمێرێت لە مێژوودا ئورنەمو ٢١١٣-٩٦. ٢پ.ز دامەزرێنەری ئەم زنجیرەیە.
دوای مردنی خۆی کوڕەکەی لە جێی دانیشت بە ناوی « شولگی کوڕی ئورنەمو » وە ٤٨ ساڵ فەرمانڕەوای کردووە لەساڵی ٢.٩٥-٤٧. ٢پ.ز ئەم پاشایە لەگەڵ تیرەکانی زاگرۆسدا شەڕی کردووە، ولاتەکەی فراوان کردووە، پەلاماری ولاتە شاخاویەکانی زاگرۆسی داوە و شەڕی لەگەڵدا کردوون و داگیری کردوون. لە ساڵی حەوتەمینی فەرمانڕەوایدا پەلاماری « در - بەدرە »ی ئێستای داوە پاش شەڕێکی خویناوی داگیری کردووە، کوشتن، سوتاندنی دیهات و شار، تالان و بە دیل هێنانی خەڵکی، پەیکەری خوای نەستیرەکان کە لە پەرستگای در ــ بەدرە بوو هێناویەتیەوە. لە ساڵی هەشتەمی فەرمانڕەوایدا چۆتە سەر ویلایەتی « کازالو » لە رۆژهەلاتی دیجلە، پاش شەڕو خوێن ڕشتن، کوشتن، سوتاندن، تالان و بە دیل هێنانی خەڵکێکی زۆر، لەوێش پەیکەری خوای « نومۆشدا »ی هێناوە، دوای ئەوە شولگی کەوتە داگیرکردنی ویلایەتەکانی رۆژ هەلات و باکور تا گەیشتە ویلایەتی مرهش، کچەکەی خۆی دا بە بایشکوی والی ئەو جێگایە. لە ٢٤ ساڵی فەرمانڕەوایدا چۆتە سەر ویلایەتی « گنهر » و پاش داگیرکردن، تالان کردن، تێک و پێکی داو، ژمارەیەکی زۆری کوشت و زۆریشی بە دیلی برد، لەوێشەوە دەستی کێشایە چەند ناوچەیەکی کەی لولوبیەکان، ویلایەتی شیموروم « ئالتونکۆپری » و، ولاتی هارش و لە ساڵانی ٢٣، ٢٤، ٢٥،ی فەرمانڕەوایدا دەستی بەسەرداگرتن. لە فەرمانڕەوای ٢٨ ساڵ هەمین دا

ﻻماری بردۆتە سەر شاخەکانی زاگرۆس و ولاتی « ئانشان »ی گرت، شان بەرەو باکور کشا، دەوڵەتی شیمووروی بۆ سێهەمین جار ڵیرکردووە.
دوواجاری دووەم، شۆرشیان ئەکرد و خۆیان رزگار ئەکرد، ئەمجارە بهەمین جاری داگیرکردنیان بوو لە ۲۰۳ی هەمین ساڵی فەرمانڕەوایدا، شتارێکی زۆری لێکردن و تاڵانی، سوتاندن، پاش ئەوەی ویرانی کرد ری لە دانیشتوان بە دیل برد. لە ساڵانی ۲۹-۳۱ فەرمان ڕەوایدا، وبارە و سێبارە هێرشی بردۆتە سەر ویلایەتی گنهر، دیسان هەروەک رانی پێشوو بەو کردەوانە هەڵساوە، لەم ماوەیەدا ولاتی ئانشان بەهۆی یتا پاشای سیماش یاخی بوو بوو، بارمەتیان ئەدا، لە ساڵەکانی دووا رمان ڕەوایيدا ئەو جێگایانەی دووره دەست بوون، وەک دانیشتوانی ۆەکانی کوردستان، لەژێر فەرمانڕەوای ئەمدا دەرچوو بوون، شولگی شکری ناردۆتە سەریان و تا فەرمانڕەوایەتی ٤٤ ساڵەی ناوچەکانی یمورووم و شاشەروم، لولوبی، گنهر،شوربیلزم، و هتد. چەند جارێک لاماری داون و زۆری لێ کوشتوون و ماڵ و سامانیانی تالان کردوون.
بورسین: دوای مردنی شالگی، بورسینی کوڕی لە جێی دانیشت. لە رمانڕەوای ئەمدا ناوچەکانی ناوەندی زاگرۆس شۆرشیان کرد، ئەمیش بە ندی شەڕی دژ کردن، هەروەک باوکی بە کوشتار و تالان و سوتاندن، ندێکی هێنایەوە ژێر فەرمانی خۆی، لەمەڕیها کەرکوکی ئێستا والیەکی ژی داناوە بە ناوی « هون هونی » دوای فەرمانڕەوای شولگی کە زۆر رمانڕەوا بووە، ۳ مەلیک فەرمانڕەواییان کردووە، دوایەکەیان مەلیک « بی سین » بووە ۲۳ ساڵ فەرمانڕەوای کردووە، لە ساڵی ۲۰۲۹-۲۰۰٦ ۰.ز وا دائەنرێت کە دوا پاشا و کۆتای زنجیرەی سۆمەرە، لە مێژوودا لە نجامی هێرشی تیرەکانی ئاموری لە بەشی خۆرئاواو هەروەها هێرشی

یلامی لە رۆژهەلاتەوە، بووە هۆی رووخاندنی ئەم زنجیرەیەو بە دیل گرتنی ەلیکی سۆمەر.

زنجیرەی یەکەمی بابل:

دامەزرێنەری ئەم زنجیرەیە پیاوێکی ئاموریە بە ناوی « سۆموئابم » لە سالی ١٨٩٤پ.ز دا، ئەم مەلیکە دیوارێکی پان و بەرین و بەهێزی بە ەوار دەوری شاری بابلدا دروست کردووە، ولاتەکەی فروان کردوو توانی ەست بەسەر « بورسا، برسی نەمرود »ی نزیک بە حیلە و سەرچاوەی ەفر دا بگرێت، لە فەرمانڕەوای ئەم زنجیرەیەدا، بە ناوبانگترین مەلیکیان حامورابی بووە کە شەش هەمین مەلیکە لەو زنجیرەیەدا، ناوەکەی بە واتە « لالە حمو عظیم او مکثر » خوای پارێزەری گەورە. ڕەنگە ناویش« « ەمورابی » بوو بێت، ناوبراو ماوەی ٤٢ سالْ فەرمانڕەوای کردووە لە ١٧٩٢-١٧٥١پ.ز ڕووبەری ولاتەکەی لە بازنەیەکی تیرە . ٥ میلی یاترەبووە. ناوبراو قانونی داناوە لە سالی . ١٧٧پ.ز قانوونەکانی ئەبێتە ەبەش.

پاش مردنی حامورابی، کورەکەی بە ناوی شەمشوایلونا، بووە مەلیک ە فەرمانڕەوای ئەمدا لە هەندێ جێگا شۆرش پەیدا بوو، وەک لە شوش وە ە لارسا، نور، وەرکا، وە لە هەندێ جێگای کە یاخی بوونیش دەستی ێکرد ئەمانە هەمووی لەژێر فەرمانی ڕەوای ئەم زنجیرەدا بوون و بە زۆر اگیرکرا بوون. لەم کاتانەدا ٣ تیرەی بەهێز یەکیان گرت، گوتی، ولو،کاشی، ئەم یەکگرتنەش بە سەرزکایەتی « گاندیش » بووە کە سەرزکی کاشیەکان بووە. هێرشیان کردۆتە سەر بابل و سەرکەوتوو نە وون، پاش ئەوە کەوتنە ناردنی خەلکی خۆیان بە ناوی نیشەوە بۆ ناو شاری بابل. پاش مردنی شەمشوایلونا، کوڕەکەی بووە فەرمانڕەوای بابل بە

ناوی « ئیشوخ له سالّی ۱۷۱۲-۱٦۸٥پ.ز » له فەرمانڕەوای ئەمدا ئور جیا بووەوە، سەربەخۆی خۆی وەرگرت، هەروەها فوراتی ناوەراستی لەکیس چوو، لەو کاتانەدا ولاتێکی تازە لە « عانە » پەیدا بوو. کاشیەکان بۆ جاری دووەم پەلاماری بابلیان دا و گرتیان، ئەمە ڕەنگە لە سالّی ۱۷.۹پ.ز دا بوو بێت. دەربارەی گرتنی بابل و مێژوەکەی لە لایەن کاشیەکانەوە، لە ناو مێژوونووسەکاندا بۆچوونی جیا جیا زۆرە:

له کتێبی العراق في التاريخ ئەڵێت له سالّی ۱٥۹٥-۱۱٥۷پ.ز بووە.

ئەمین زەکی لە کتێبەکەی مێژووی کورد و کوردستان ئەڵێت سەدەی ۱۸پ.ز دا بووەو نزیکەی شەش سەدە فەرمانڕەوا بوون.

د.محمود جواد مشکور، مامۆستای دانیشگای تاران لە کتێبەکەی خۆیدا بە ناوی « ایران در عهد باستان و تاريخ اقوام پادشاهان پیش از اسلام » ئەڵێت کاشیەکان لە سالّی .۱۷٥پ.ز پەلاماری بابلیان داو گرتیان، ..٥ سالّ فەرمانڕەوا بوون تا سالّی .۱۸۸ پ.ز.

د. مسعود گولزاری لە بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا بە ناوی « کرمانشاهان و کوردستان » دا ئەڵێت: کاشیەکان لە سەردەمی فەرمانڕەوای کورەکەی حامۆرابیدا فەرمانڕەوای بابلیان گرتۆتە دەست و ٥۷٦ سالّ فەرمانڕەوای بابل بوون . ئەمەش لە نیوەی سەدەی ۱۸ پ.ز دا بووە تا سالّی ۱۱۷۱ پ.ز خایاندووە.

بەپێی بەراوورد کردن لە مێژووەکاندا، لە نێوان ٥-٦ سەدە فەرمانڕەوایان کردووە تا سالّی ۱۱۷۱ پ.ز ـ نووسەر ـ

کاسی: ئیلامیەکان پێیان وتوون کوسی

ئاشوریەکان پێیان وتوون کاشو

یۆنانیەکان پێیان وتوون کاسی تریس بە واتە « فلز »

پێش مادەکان ئاکسابا، ئاشوریەکان پێیان وتوون کار ـ کاسی بە واتە

شاری کاسیان.

ئەکدییەکان پێیان وتوون کاششو، وە لە هەندێ کتێبیتێیدا بە کوش ناوبراون، پاش دامەزراندنی فەرمانڕەواییان لە بابل پێیان وتوون کاردونیاش. کاشیەکان لە پێش مێژوودا هەبوون، لە بەشی ژووری پشت کۆو پێش کۆ هێرشیان بەدوتە سەر بابل و داگیریان کردووە.

پێشتر باسمانکرد لە لایەن زنجیرەی ئەکەد و بابلەوە بەردەوام هێرشیان ئەکرایە سەر و ولاتەکەیان و ناوچەکانیان کاول ئەکرد و خەلکەکانیان ئەکوشت و پاش تالان، بەشێکی زۆریان بەدیل ئەبردن، بە قسەی استرابون، پێشتر کاشیەکان لە مادو و رۆخی دەریای خەزەر بوون و پاشان بەرەو لورستان رۆیشتوون، دومرکان، پاش ماوەی ئەمانی لە تالش و قەفقاس دۆزیەوە، زمانیان لەگەلْ زمانی قەفقاسیدا یەک ریشە بووە، زۆرتر بە زمانی هیندۆ ئەورووپی ئەچێ، ئەمانەش وەک ماد نەژادی ئارین، زۆر شتی ئەمانە کە لە لورستان دۆزراوەتەوە، وەک ئەوانەی لە تالش و قەفقاس دۆزراونەتەوە، وەک یەکن، ئەم شتانەش ئەگەرێتەوە بۆ ٢ هەزار سالْ پ.ز ڕەنگە هەر لە زەمانی ئەم کاشیانەشدا شاری قەزوین دروستکرا بێت و ناوی دەریای خەزەر نرا بێت. کاسیەکان زۆر شەرکەر و ئازا بوون، تا ئێستاش لە گۆڕەکانیاندا خەنجەر و تیروکەوانی زۆر دۆزراوەتەوە، لە هیچ جێگایەکی ئێراندا بەقەد ناوچەی لورستان چەک نەبووە، لە سەرەتاوە خەنجەر یان بووە، پاشان تەور لە سۆمەریەکانەوە فێربوون، شتومەکی برۆنزیان بریتی بووە لە خەنجەر و تەور و تیر و سەرە نیزە، هەروەها گوورزی برۆنزی و بەردیش، لە شتی جوانیدا، ملوانکە، دەستەوانە، گوارە، هەروەها بتی زۆر دۆزراوەتەوە لە برۆنز، شێوەی گلگامێشیان تیا کراوە، لە دوو لایەوە دوو کەلّە کێوی یان شێر، یان مریشکی دەنوک باریک کراوە، هەندێ لەو پەیکەرانە گیانداری تیا نیە، تەنها گلگامێشە، بە ریشەوە یان

بێ ڕیش، دوو یان چوار شاخ که نیشانەی خوایەتی ئەوەو نیە کێشراوە، لغاوی ئەسپ گەورەو بچوک لە هەندێ گۆڕدا لە لورستان و تالش دۆزراونەتەوە، ئەو لغاوانەش بۆ لغاوی ئەسپ نەبووە بەشکو بۆ نیشانە بووە، دانیشتوانی لورستان لە دروستکردنی برۆنزدا لە پێش هەموو میللەتانەوە بووە، لەسەرەتای کۆچکردنیاندا بۆ ئەو ناوچانە تێکەڵ بەو خەڵکە کۆنەی ئەو جێگایانە بوون. لە هەموو کاتی فەرمانڕەواییاندا لە بابل لە ڕووی ژن و ژن خواستنەوە تێکەڵ بە نەژادەکانی کەی دەرەوەی ئاری نەبوون، تەنها لە نێو پاشاکاندا ژن و ژن خواستن بووە، وەک فرعونی میسریەکان لەگەڵ ئەماندا، وە ئاشوریەکان کە لە ژێر دەستەلاتی فەرمانڕەوای ئەماندا بوون، لە سوارچاکیدا بێ هاوتا بوون، ئەمان بوون بۆ یەکەم جار ئەسپیان بردۆتە نێوان دوو ڕووبار، زۆر ئەسپیان لا خۆشەویست و لا پیرۆز بووە.وە لە ڕووی ڕە سەنی ئەسپەوە زۆر بایەخیان بە ئەسپ داوە، لەکاتی شەڕدا زۆر لایان گران و شوورەیی بووە شەڕکەرێک سواری ماین بێت، نابێت شەڕکەر سواری ماین ببێت لەکاتی شەڕدا. لە ماوەی فەرمانڕەواییاندا لە نێوان دوو ڕووبار ٣٦ پاشایان فەرمانڕەواییان کردووە.

کاسیەکان خوای خۆیانیان پەرستووە وەک ئیسپاک وە سەکە، هوذا، هربە، وە کاشۆ لە کۆنەوە خوایان بووە و لایان پیرۆز بووە. ئەسپیان پەرستووە ئەمەش پەیوەندی کاسیەکانە بە تیرەکانی هندو ئەورووپای، ئەوانیش ئەسپیان پەرستووە. سوریاش خوای کاسییەکان بووە، کە خوای خۆرە. بۆریاش خوای تۆفان بووە. وە بوکاش « بغاش » بە واتە خوا، ئەم وشەیە لە زمانی سلاڤیدا بوگو « بغو » وەلە فارسی کۆندا بوغ بووە. یەکێک لە سەرکردە بەناوبانگەکانی کاسی ناوی اندابوگاش بووە ئەمەش بە واتە خوا.

لەناوکاسیەکاندا دوو زمان ڕەواجی بووە، یەکەم زمانی خەڵکی کە لە

ریشەی زمانی قەفقاسیە. دووە بۆ پاشاکان و ناسراوەکان بووە کەلە ریشەی هندو ئەورووپای و ئیرانی بووە. لە نووسینێکی کاسیەکاندا کە دۆزراوەتەوە ئەڵێت: ویلایەتی گوتی، پادان، آلمان، زەهاوی ئێستا، لەژێر دەستەڵاتی ئەواندا بووە، لە رۆژهەڵاتی باکوری بابل ناوی قەومی کاسی تا هاتنی یۆنانیەکان مابوو. یۆنانیەکان پێیانوتبوو کیسیان وە کوسیان لە مێژووی فارسی کۆندا پێیان وتوون کوش. کاندیش یەکەم فەرمانرەوای کاسیەکان لە بابل دا نووسینێک ماوەتەوە لەم پاشایەوە کە خۆی بە پاشای چوار اقلیمی جیهان ناوبردووە ١٦ ساڵ فەرمانرەوای کردووە. بەناوبانگترین پاشای کاسیەکان لە بابل دا « اگوم کاک ریم » بووە. وە لە ساڵی ١١٧١ پ.ز ئەم دەوڵەتە گەورەیە رووخا، لە لایەن ئیلامەوە. بەسەرۆکایەتی پاشای ناسراوی ئیلام کوتیرناخوشە ناوبراو پاش ئەوەی بابلی گرت، لە شاری سیپار ستونی سەرکەوتنی نارامسینی بردە ئیلام ئەو سەرکەوتنەی نارامسین بە سەر لولوبیەکاندا لە قەرەداغ.وە ئەو بەردە گەورەی کە قانوونی حامورابی لەسەر نووسرا بوو بردیە شوش، بە فەرمانی ئەو هێندێک لەو نووسینەی حامورابی کوژاندەوە، بۆ ئەوەی بەناوی خۆیەوە هەندێکی بنووسێت، ئەمەش سەری نەگرت بۆی، پاش نەمانی دەوڵەتەکەیان گەرانەوە بۆ جێگای خۆیان لورستان.

ئاشوریەکان:

لە ناوەراستی ٣ هەزار ساڵەی پ.ز هاتونەتە ناوچەی باکوری عیراقەوە، هاوچەرخی سوبارتیەکان بوون. ئاشور لە رەگەزی سامین، وە لە جزیرەی عەرەبیەوە کۆچیان کردووە، زمانیان زمانی ئەکەدی بووە و نووسینی میخییان بەکار هێناوە، کە نووسین و دۆزینەوە سۆمەریەکان بووە، ئاشور یەکەم شارو یەکەم پایتەختی ئاشوریەکان بووە کە بەو ناوەوە ناونراوە. ئاشوریەکان لە ئاسیا سەروو پێنج سەد ساڵ فەرمانرەوایان

کردووه. بەکەم گەلێک کە سەرپێچیان لێکردوون مادەکان بوون، لە پێناوی ئازادی و سەربەخۆی خۆیاندا بەردەوام شەڕیان لەگەڵدا کردوون، خەڵکێکی کەش چاویان لە مادەکان کردووە بەشەر هاتوون لەگەڵ ئاشوریەکاندا. ئاشوریەکان لە هەموو ماوەی فەرمانڕەوایاندا، کەلە نووسینەکانی مەلیکەکانیاندا هاتووە بە شێوەی نووسینی میخی، زۆر شانازی بە سوتاندنی دێهات و تێکدان و کاولکردن و کوشتن بە شێوەی ناسۆر و ئەشکەنجە و جۆرا و جۆر و بە دیل بردنی خەڵکێکی زۆر لە ژن و لە پیاودەکەن، پیاوەکان بە ڕووت و قوتی و لە دواوە هەردوو دەستیان بەستوون، ژنەکان داوێنیان بڕیون و لەگەڵ پیاوەکاندا ئەو هەموو ماوە دووره بەو شێوەیە بردونیان بۆ ئەینەوا.

بەکۆمەڵ منداڵ سوتاندنی مادەکان، پەلجە بڕینی دانیشتوان کە مەترسیان لێکردوون شەڕیان لەگەڵدا بکەن. گوێزانەوەی فراوان و دوورخستنەوەیان و هێنانی ڕەگەزی کە بۆ جێگاکانیان. ئەمانەی باسکرا لە دوای ئەم لاپەڕانەوە دێت. ئەم هەموو شەڕ و هەرایە، بەپێی نووسینی هیرودت کە ..٥ سالی خایاندووە لە ١٢٧٤-٧٥٤پ.ز لە نێوان ئاشور و مادەکان دا بووە، پاش ئەو مێژووەش بەردەوام شەڕوو هەرا بووە تا سالی ٦١٢پ.ز. میتانی: فەرمانڕەوا بوون بەسەر ئاشوریەکاندا، پاشان میتانی بونەتە دوو بەش یەکەمیان لە ناوچەی گۆمی وان، دووەمیان لەسەروو وڵاتی ئاشوور و بەشێکی سوریا، پاشان میتانیەکان وڵاتەکەیان تەسک بۆتەوە، تا بوونەتە وڵاتێکی بچووک، لە بەرزاییەکانی سەرووی نێوان دوو ڕووبار، لە نووسینی میخیەکاندا ناوی « خاتی گولباتی » هاتووە، لە دوایدا کە بێ هێز بوون، ئاشووریەکان ئەوانیان خستە ژێر دەستەڵاتی خۆیانەوە، ئەم ڕووداوانەش ئەبێت لە سالانی ١٣٦٥-. ١٣٣ پ.ز لەکاتی فەرمانڕەوای مەلیکی ئاشور، ئاشور ئوبالت دا بوو بێت، لەم کاتانەدا

پەیمانێک بەسترا لە نێوان ئاشور و کاشیەکاندا، کچی ئاشور ئوبالت درا بە کوڕی پاشای کاشیەکان.

شەلمان سەری یەکەم لە ١٢٧٤-١٢٤٥ پ.ز پەلاماری ئورارتو « ئەرمینیا » و ناوچە شاخاویەکانی‌دا، ولاتی خاتی گلباتی میتانی خستە سەر ولاتی ئاشور. شاری کلخو « نەمرود »ی دروستکرد و کردیە پایتەختی خۆی، لەم هێرشەدا تالانێکی زۆر، کوشتن، کاولکردن و دیلێکی زۆری هێنا بۆ ئاشوور، توکلتی ئەورتای یەکەم ١٢٤٤-١٢٠٨ پ.ز ئەمیش هەروەک باوکی پەلاماری ناوچەکانی زاگرۆس ئەداو بەو کردەوانە هەڵ ئەسا. ناوبراو یەکەم پاشایە کەوتە گوێزانەوەی دانیشتوانی ناوچە داگیرکراوەکان، بە تایبەتی ئەوانەی ملیان نە ئەدا و شۆرشیان لە دژ ئەکردن، ئەم ڕاگوێزانەش بۆ جێگا دوورەکان بوو، ئەم ڕەوشتە بوو بە پیشەی هەموو پاشاکانی ئاشور ئەوانەی بە دوای ئەودا هاتن و بەردەوام لەسەری ڕۆیشتن.سەلمان سەری یەکەم لە نووسینێکی میخیدا کە دۆزراوەتەوە، باسی ئەم تیرانە ئەکات کە ئەوەش بەڵگە نامەیە ئەڵێت:

خالدی و ئاراراتی، سوباری و نایری و میتانی و موشکی و زۆری کە هەموو گوتی بوون، قەومی گوتی کە لە ئاسمانی ئەم سەدەیەدا وەک ئەستێرە ئەدراوشانەوە لەبەر زۆریان، وە زۆر بە توانا و بەهێز و ئازایەتی و شەرکەریان ناویانگیان هەبوو، بەرامبەر بە من یاخی بوون و دوژمنایەتی منیان کرد پاش شەڕکردن لەگەڵیاندا، لە سنووری ئەراراتەوە تا، کە موخی « تەور عابدین » و بەرینای ئەم ولاتە گەورەیە خوێنی گوتیەکانم وەک ئاو ڕژاند.

ئەمەش نیشانەیە بۆ ئەوەی کە هەموو ناوچەی زاگرۆس نیشتمانی قەومی گوتی بووە. هەر لە سەدەی ٩ پ.ز ئاشوریەکان دەستیان کردووە بە لەشکر ناردن بۆ سەر ناوچەکانی « ماد » وەک جارانی پێشوو ئەمجارە بە

ئاشوریەکان دیلەکان ئەکوژن ـ لەرووی نەخشی دەروازەی (بالاوات) ی
سالمانآساری سێیەم گیراوە ٠٠ لە سەدەی نۆیەمی پێش زایینی دا ٠٠

دەستوبرد تر. بەمەبەستی تالان کردن و کوشتن و دیل هێنان.

هێرشی ئاشور کە دەستی پێ ئەکرد بۆ سەر ناوچەکانی ماد، دانیشتوانی ئەو ناوچانە بە زۆری ئاگریان لەسەر لوتکەی شاخەکان ئەکردەوە. نیشانەی ئەوە بوو کە لەشکری ئاشور هاتووە. خەڵکەکەش بە ناچاری ئاژەڵەکانیان ئەبردە سەر لوتکەی شاخەکان و، ئەو دێهاتانەی شورایان هەبوو ناچار بەرەنگاری ئاشوریەکان ئەوەستان و بەشەڕ ئەهاتن، شوراکان بەهێز نەبوون و ئەگیران و بە ئازار و ئەشکەنجە ئەکوژران.

لە کۆتای سەدەی دەهەمی پ.ز «ئاداد نیراری» پاشای ئاشور لە ٩١١ - ٨٩٠ پ.ز ناوچەی ئەوبەری زێی بچووک، سنووری کیشوەری لولوبەکان لە « هابهی » و زاموا تا گەردنەکانی کیشوەری ئاماری گرت، پێشتر بەرەو سەرچاوەی زێی گەورە تا کیشوەری « میهری » نزیک کەناری رۆژئاوای دەریاچەی ئورمی چوو بوو، توکولتی ئینورتی دووەم، لە ساڵی ٨٨٥ پ.ز کەوتە داگیرکردن، دێهات سوتاندن، تالان و بە دیل هێنانی خەڵکی.

ئاشور ناسربالی دووەم، لە ٨٨٣ و ٨٨١ و ٨٨٠ پ.ز کەوتە لەشکر بردن و دەستدرێژی لە جارانی کە زۆر تر و زیاتردڕندانەتر. لە ساڵی ٨٨٣ پ.ز پاشای ئاشور لە ڕێگای « کیرەوردی »ەوە چووە ناوچەی زێی گەورە و بەرەو رۆژئاوا ڕۆیشت و هەموو جێگایانی کیرووری و سەیس و سەبرە و خاگاو... هتد داگیرکرد. خەرج و باجێکی زۆری خستە سەد دانیشتوان. ئەم جێگایانەش لە کەناری رۆژئاوای دەریاچەی ئورمی وە بوون. لولوبەکان ئەم لەشکر هێنانەی ئاشوریان باش لێکدا بوەوە ئەیانزانی ئەمە یەکەم هێرشی ئاشور نیە، بۆیە کەوتنە خۆیان لە ساڵی ٨٨١پ.ز بە هەموو توانایانەوە بۆ بەرەنگاری ئاشوریەکان کەوتنە خۆ ئامادەکردن، پێشەوای هۆزی « ئاسیگو » بەشی دەرگا کە بە زمانی ئەکەدی پێیان ئەوت « نور

بردنی دیلەکان ـ لە روی نەخشی دەروازەی (بالاوات) ی
سالمانساری سێیەم گیراوە ـ لە سەدەی نۆیەمی پێش زاینی دا ..

ـ ناداد » بوو بە سەرکردەیان، هەموو خەڵکی سەرانسەری وڵاتی زاموآتی لە دەوری خۆی کۆکردەوە، لەشکرەکەی وەک شورا لێکرد. ناسیرپاڵ ئمپراتۆری ئاشور نەیهێشت نورآداد کاری خۆی بەجێ بهێنێ. بە پەلە بەنەسوپایەکی فراوانەوە پەلاماریدا پاش شەڕێکی خوێناوی هەمووی داگیرکرد، بابیت « بازیانی » ئیستا و ۲۰ شارەکەی گرت. نورآداد هەڵهات بۆ شاخی نەیسر، کە پێشتر لولوبەکان پێیان ئەوت کینبا « پیرەمەگرون »ی ئیستا، نەیسر بە زمانی سۆمەری واتە رزگاری بەپێی باس و نووسینی بابلی کەشتیەکەی نوح لەوێ نیشتۆتەوە. ناسیراپاڵ سێ پاشای بچووکی زاموای گرت، بۆ چاوترساندن لەسەر چەقی رێگاکاندا لەت و پەتی کردن، تالآتی « داگار » وە پادشای « موساسینا » کە ناوەندی ئەو لە قەلاَی « لاریزسا » بوو هەمووی تالآنکرد. پاشان ئەمیرەکانی‌کەی زاموا ملیان بۆ کەچ کردو خەرج و باجێکی زۆری خستە سەریان و وڵاتەکە یانی بە ئاشورەوە بەستەوە، لە نیوەی سەدەی نۆهەمی پ.ز لەو کاتەوە ناونرا « زاموا » یان مازاموا، لەلایەن ئاشوریەکانەوە، بەشی زۆری ئەم وڵاتە مانناییان پێ ئەووت. پاش چەند ساڵێک دوو میر نشینی زەمرای خوارو « ئامکام » و « ئاراشتوا » خەرج و باجیان نەدا، دیسان ئاشور ناسیرپاڵ بە لەشکرەوە پەلاماری دان قەلاَی « ئامالی » و قەلاَی « ئاراشتوا »ی داگیر کرد کەوتە تالآن و کوشتار لە نێو بنەماڵەی پادشاکانی ئاراشتوا ، هەروەها میرنشینەکانی دەورووبەری « کیرتیارا/ش کە « باربار نیوەندیان بوو، هەروەها سابینا/ش نیوەندی خودون و موساسینا کە نیوەندی بوناس/ی بوو تا گەردەنەکانی « خاشمیار ». لەناو هەموو ئەمانەدا تەنها داگارا بەڵێنی دا خەرج و باجیان بداتێ لە شوێنەکانی کەدا شوێنەواری ناوچەکەی سڕیەوە، هەرچی لاو ئەوەی بەکەڵکی ئیش ئەهات بەدیلی گرتنی، هەرچی منداڵ بوو ئاگرێکی گەورەیان

کردەوە و هەموویانی فڕێدانە ناو ئاگرەکەوە، سوتاندنی. پاشان ئاشوریەکان بەرەو ئەمارەتی « ئامکا » کشان ئەو ناوچەیە لەترسا خۆیان شاردەوە لە کێوەکاندا. ئاشوریەکان لە قەڵای « زارو » وە ئاوایییەکانی دەورووبەری کە چۆڵ و وێران کرا بوون، هەرچی هەبوو هەموویان تالاٌنکرد، ئەوانەی بەدیل گیرا بوون لە شەرکەرەکان بە جۆرەها شێوازی ئازار و ئەشکەنجەدان ئەیان کوشتن. دوای ئەوە پەلاماری پادشایەک کە ناوی « ئاتا » بوو کەوتبووە دامێنی ژووری کێوەکانی « نیش پور » داگیر کەوتبووە خواریەوە، ئەم شانشینشیان هەروەک میر نشینەکانی تر تەفروتونا کرد و کاولیان کرد.ئاشووریەکان پیشەکەرانی « زاموا »یان بە بێگار بردە شاری کلخو. پاشایانی گلیزان و « خوبوشکیە » لە خوارووی دەریاچەی وان و قەڵای کاسی « خارتیش » ئەوانیش هەریەکە دەستە دیاری خۆیان نارد بۆ پادشای ئاشور. ئاشور ئاسیناپاڵ بەمانە رازی نەبوو جارێکی تر هەوڵی دا کە خەڵکی زاموا ئەوانەی کەلە چیاکاندا خۆیان شاردبۆوە دەستگیر بکات، قەڵای « ئاتلیل »ی کە ماوەیەک بەدەست پادشاکانی کاسیەوە بوو نوێی کردەوە. کردی بە ناوەندی کۆکردنەوەی دارایی و باج و خەراجی ویلایەتە دامەزراوە گیراوەکان. پاش داگیرکردنی ئەو ناوچانە ئاشوریەکان هەندێک لە دەست و پێوەندەکانی خۆیان کردە چاودێری بەسەریانەوە، نوردوگایەکی لەو ناوەدا دروستکرد بۆ کۆکردنەوەی باج. زۆری نەخایاند کە لەو ناوچانە دژی ئاشوریەکان ڕاپەڕین و هەر هەموویان سەربەخۆی خۆیان وەرگرتەوە.

لەساڵی ١٨٥٩ پ.ز سەلمانسەری سێیەم بە لەشکرەوە هاتەوە سەر ئەو ناوچانە ئاشوریەکان دەستیان نەگەشتە شوێنە دوورەکان بۆیە لە زاموا جێگەیەکیان وەک نوردوگا دروستکرد، لەوێوە کەوتنە پەلاماردانی جێگا دوورەکان بۆ کوشتن و تالاٌن و سوتاندن. دوای قەلاچۆکردنی میرنشینە بچوکەکانی دەوری زاموا لە سەردەمی گرنگترین پادشای زاموا دەوڵەتێک

له زاموای ناوخۆ هەبوو « نیک دبارا »یان « مەکتیبارا » سەرزکایەتی نەکرد لە ساڵی ٨٥٥ پ.ز سـەلمانـــەری سێهەم پەلاماری داوە سەرکەوتوو نەبوو.

بە شێوەیەکی گشتی لە سێ چارەکی یەکەمی سەدەی نۆهەمی پ.ز لە ناوچەی ورمێ و رووبـاری « چەختتۆ » بێ گـیروگـرفتـی گەورە چـەند دەوڵەتـێک دامەزرا لـە ساڵی ٨٢٤ پ.ز سـەلمانـــەری سێهـەم شۆرشی ناوچەی ناماری کوژاندەوە وە « یانزی » پێشەوای بێت هامانی دراوسێی ناوچەکـە کردیە پادشا. پاش ماوەیەک سەرپێچی کرد. ئاشوورییەکان لەشکریان لای ژوری رۆژهەڵات و لە رێگای چیاکانی خاشمار خاشیمۆر بۆسەر نامار نارد، هەموو قەڵاکانی ناماریان ویرانکرد هەرچی شتومەک لە شاخەکاندا شاردرابۆوە هەموویان برد، یانزی پادشای نامار رای کرد بووە ولاتی مادەوە، ئەمەش بیانوویەک بوو ئاشوورییەکان پەلاماری خاکی ماد بدەن، چوونە سەر خاکی « مسی » لە بەشی ژووروی رووباری « چەختتۆ » لەوێوە بەرەو ناوچەی « ئارازیاش » وە « خارخار » کە لەو کاتانەدا بەشێک بوو لە یەکێتی هۆزەکانی ماد.

سەرچاوە ئاشوورییەکان بۆیەکەم جار ئەم سەرزەمینە بە ئامادا ناو دەبەن. ساڵنامەکانی سەلمانسەری سێهەم باسی چوارقەڵا دەکات کە لە خاکی مادا بەکاری هێناون، ئاشوورییەکان تالانێکی زۆریان لە خاکی ماد دا کردووە، وە یانزی پادشای نامارشیان بە دیلی لەگەڵ خۆیاندا برد، لە ساڵی ٨٢٨ پ.ز سەلمانسەری سێهەم پیر بوو بۆیە لەشکرێکی بەسەرزکایەتی تۆرتان پێیان دەووت « دایان ئاشور » روویان کردە زاموای ناوخۆ لە دەراوی زێی گـەورە بەرەو «خـۆبـۆشـکـیـە » لە خـواررووی دەریـاچەی وان وە لـە وێوە بۆسەرزەمینی ئۆئالکی پاشای مانـنا، ئۆئالکی هەڵهات بۆ شاخەکان قەڵای ئیزیرتو یان زیرتـو کە زۆر سـەخت بـوو پاش شەرێکی خوێناوی داگیریان

کردوو هەرچی مەڕو ماڵات هەبوو هەموویان بە تاڵان برد. دیسان لە ساڵی ۸۳۷ پ.ز ئاشوریەکان پەلامارییان دایەوە پاش کوشتن و سوتاندنو تاڵانێکی زۆر وە دیلێکی زۆریان برد، هەر لەم ساڵانەدا لە زاموای ناوخۆ تێپەڕین و بەرەو نامار سەرەو ژێر بوونەوە قەڵای بۆشتۆ لە سنووری ماننا چەند شوێن و قەڵایەکی تری مانناییان داگیر کردوو « نامار » یان لە ناو برد و ناوچەکەیان کرد بە گۆمی خوێن لە ساڵانی ۸۲۷-۸۳٤پ.ز دیسان هێرشیان کردۆتەوە سەر ناوچەکان و هەر وەک جارانی پێشوو کردەوەی ناڕەوایان کردووە.

شامشی ئادادی پێنجەم، پاشای ئاشور لە ساڵی ۸۲۱پ.ز دەستی کردووە بە هێرش کردن بۆسەر خاکی ماد وەلە ساڵی ۸۲۰ لەشکرێکی بەهێزیان کردە سەر مادەکان بە ناو ماننادا تێپەڕین و گەشتنە خاکی ماد لە بەشی ژووروی چەختۆ دەستیان گرت بەسەر ژمارەیەکی زۆر لە مەڕو ماڵات، گەلێک ئاواییان سوتاندو زیانێکی زۆر لە « مسی »یەکان کەوت وە ناوچەکانی دەوروبەری ورمێ کوێستانی « گیزیل بونذا »یان داگیر کرد، شەش هەزار شەرکەریان لێ کوشتن و ۱۲۰۰ کەسیشیان بە دیل گرت و هەرچی هەبوو تاڵانیان کردو ئەو ناوەیان کردە گۆمی خوێن. پەلاماری هێزێکی مادیان دا پاشاکەیان بە ناوی « هانا سیرۆکا » لە قەڵای « ساگ بیتۆ »دائەنیشت لەعانیش ۲۳۰۰ کەسیان لێ کوشتن و ۱۲۰۰ دیکەیان لێ بەدیل گرتن وە قەڵای ساگبیتۆ ئەو ناوچەیە وێران کراوو ١٤۰۰ سواریان لێ بە دیل گرت مادەکان بەمە تێک نەشکان. مونو سوارتا، کە فەرمانڕەوای ئارزیاش بوو کە هێزێکی مادە، لە کاتی تێپەڕ بوونی ئاشوریەکان بە کێوەکاندا ڕێگای لێگرتن و بەشەڕهات لەگەڵیاندا، مادەکان زیانێکی زۆریان لێکەوت بە ۱۰۷۰ کوژراو، وە بەشێکی زۆریشیان لێ بەدیل گیراوە زۆریش لە ئاشوریەکان کوژران.

ئاشوریەکان بە زۆر کۆچ بە خەلکی ئەو ناوچانە ئەکەن کە کەوتونەتە زێز دەستیانەوە لەروی نەخشێکی هەلکەندراو لە نەینەوا گیراوە ـ سەدەی حەوتەمی پێش زاینی

شەشی ئاداتی پێنجەم پاشای ئاشور لە ساڵی ۸۱۰ پ.ز مردووە پاش خۆی کورەکەی هاتە جێگای هەرچەندە منداڵ بوو، بەناوی ئاداد نیراری سێهەم، بەهۆی منداڵیەوە شاژن « سامورامات » کە لەمێژوودا بە سەمیرامید « سەمیرامیس » بەناوبانگە، وڵاتەکەی بەڕێوە ئەبرد، ئەفسانە لەسەر ئەو ژنە هەیە، پاش ٥ ساڵ لە ۸۰٥ پ.ز ئادادنیراری فەرمانڕەوای ئاشوری گرتە دەست، هەر چەند سەمیزمیس هەروەک جاران فەرمانڕەوای دەکرد، چەند جارێک لەشکریان کردۆتە سەر مادەکان و ماننا، لە ساڵەکانی ۸۰۹، ۸۰۷ پ.ز لە دژی ماننا وە دیسان لە ۸۰٦ پ.ز لە ساڵەکانی ۸۰۰، ۷۹۹، ۷۹۷ لە دژی ماد و، وەجارێکی کە لە ساڵی ۷۹۳ ،۷۹۲ ،۷۸۸ پ.ز ئەو هەموو ساڵانە شەڕیان لەگەڵ مادەکان کردووە، لە ساڵی ۸۰۲ لە نووسراوێکی سەمیرامیس و ئادادنیراری دا هاتووە کە ئاشوریەکان لە « ئیللیپی » نزیک ئارازیاش وە کیشوەری مادەکان و سەراسەری گیزیل بونداو « ماننا » وە « ئاللابریا » فەرمانڕەواییان کردووە لە نووسراوی ساڵی ۸۰۲ پ.ز باسی کیشوەری ماد « مادای » کراوە. دوای ئەو مێژووە سەمیرامیس و ئادادنیراری پێنج جاری دیکە لەشکریان کردۆتە سەر خاکی ماد وە شەڕیان لەگەڵ کردووە. پەلاماری « مینوا » پاشای ئورارتو لە ساڵی ۸۰۷ و ۸۰٦ پ.ز پێنج جار لەخوارووی دەریاچەی وان لە « خزینۆشکیە » ساڵانی ۸۰۱ و ۷۹۸وە ۷۹۱ وە ۷۸٥ و ۷۸٤ پ.ز کەوتونەتە شەڕەوە.

سەڵتەنەتی چوارەم جێنشینی ئادادنیراری سێهەم، دیسان لە ساڵی ۷۸۱-۷۷۸ پ.ز لەگەڵ ئورارتۆدا لە جەنگدا بوون. ئورارتو « موساسیر » لە بەشی ژووری زێی گەورەدا گرتبوو وە هەڕەشەیان لە ئاشوریەکان دەکرد لە سەرەتای سەدەی هەشتەمدا چوونە بەشی ژووری ناوچەی فوارت. لە ساڵانی ۷۷٥ وە ۷۷٤ وە ۷۷۲ پ.ز بەشەڕ هاتوون وەهەموو

بەزۆر کۆچاندنی مادەکان ، لەروی بەردێکی ئاشوریەکان لە نەینەوا کێشراوە [سەدەی حەوتەمی پێش زاینی]

جارێک لەشکری ئاشور هاتونەتە سەریان. هەر لەم ساڵانەداماننا لە ئورارتو جیابوونەوە.

تیگلات پلایسەری سێهەم لە ساڵی ٧٤٣ پ.ز پەلاماری ماننای دا هەرچەند ماننایەکان لە رووی هێزو بایەخەوە لە ئاشور و ئورارتو کەمتر نەبوون، ئاشوریەکان بە کێشوەری ماننایان دەووت « مادمانانی » کۆمەڵێک لە پیاوە گەورەکانی ماننا هەبوون پێیان دەووتن ئەنجومەنی پیاوە گەورەکان. ولاتەکەیان بەرێوە دەبرد، پاشان دەوڵەت پەیدا بوو لە ساڵی ٧٨٨ پ.ز ماننابیەکان لە پێناوی ئازادی و سەربەخۆیی خۆیاندا لە بەرامبەر لەشکری ئاشوریەکاندا وەستان. دوا لەشکر کێشی سەمیرامیس و ئادادنیرازی بۆسەر خاکی ماد تا ساڵی ٧٤٥ پ.ز خایاند وە دوا هێرشیان لە ساڵی ٧٤٤- ٦٧٨ پ.ز بووە.

لە ساڵی ٧٤٤ لەشکری ئاشور روویان کردە بەشی ژووروی رووباری سیروان، چونە سەر خاکی زاموای خواروو ئەو ناوچانە « بیت کاپسی » بیت سانگی یان بیت ساگی و بیت نزگی. ئاشوریەکان دیهاتەکانیان دەسوتاند و تالانیان دەکرد لە فەرمانبەرەکان ئەوانەی دەستگیر کران « کاکی باشای بیت زانی » وە « میتاکی پاشای بیت سانگی » ئەمانە زۆر بە ئازارو ئەشکەنجەوە دەیان کوشتن. هەندێک لە شەرکەرەکان کە بەشداریان کردبوو لە شەڕ دا خۆیان دایە دەست ئاشوریەکان پەیجەیان دەبڕین بۆ ئەوەی جارێکی تر شەڕ نەکەن لەگەڵیاندا.

توونی فەرمانڕەوای « سومزرزۆ » کەوتبوە دەراوێکی لقەکانی خوارووی رۆژهەلاتی سیروانەوە، پاش شەڕێکی خوێناوی لەگەڵ ئاشوریەکاندا زۆری لێ کوژرا و زۆری لێ بە دیل گیرا هەروەها سۆمزۆن زۆ وە بیت هەمان لە دەراوی سیرواندا بوون داگیر کران لە لایەن ئاشووریەکانەوە لە ساڵی ٧٤٤ پ.ز تیگلاد پلایسەری چوارەم لە ئەنجامی

شەڕکردن لەگەڵ مادەکاندا ٦٠ هەزار دیلی هێناوە بۆ وڵاتەکەی خۆی لەگەڵ تالاندا. دیسان تیگلدپلایسەر لە شەڕەکانی دوایدا ٦٥هەزار کەسی لە ناوچەی مادەوە هێناوە بە زۆر کۆچی پێکردوون و لە دەراوی سیرواندا نیشتەجێی کردوون وە لە جێی ئەوان ئارامی بردۆتە جێگای ئەوان.

لە فەرمانڕەوای سەرجونی دوهەمی ئاشوردا شاری « ساماری » لە فەلەستین داگیر کرا بە قسەی تورات هەندێک لە بەنی ئیسرائیل بەدیل گیرا بوون و لە شاری کالح ــ کالاوە خابوور لە ڕووباری جۆزان و شارەکانی ماد دا بڵاوکراونەتەوە. لە ٧١٦ پ.زئاشوریەکان لەشکریان کردۆتە سەر ماد لە ئەنجامدا خاکی ماد و ماننا کە نزیک بە دەریاچەی ئورمێ بوون کەوتە بەر تالان و کوشتن و سوتان لە لایەن ئاشوریەکانەوە ئەمەش لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سارگۆنی دووەمدا بووە.

لە سەرەتای دروست بوونی دەوڵەتی ماد و سەردەمی هاتنی دیاکۆ ئاکۆکی و جیاوازی زۆر هەیە بەڵام زۆربەیان ٧٠٠ پ.ز ئەگێڕنەوە، چونکە لە ساڵی ٧١٥ پ.ز دیاکۆ گیراوە، دوورخراوەتە بۆ سوریا، لەوێ بەهۆی ماننایەکان کە لە تیرەی خۆیان بووە هەڵهاتووە و گەیشتۆتەوە ناوچەی خۆی.

دیوک شەڕی کردووە لەگەڵ ئاشوردا تێک شکاوە

سنحاریب، سنخاریب، جێنشینی سارگون لە ساڵی ٧٠٢پ.ز بە لەشکرێکی گەورەوە بەرەو خۆرهەڵات کشاوە بە ئیلاما تێپەڕیوە، لە جێگا دوورەکانی خاکی مادەوە پەڕیوەتەوە. سنحاریب ئەڵێت باجێکی زۆرم وەرگرت لە دانیشتوە دوورەکانی ماد ئەو تیرەی شەڕیان لەگەڵدا کردووە ناویان کاششیان-کاسیان بووە.

زامۆا « ژووری سولێمانی ئێستا » وە پارسوا ژووری ناوچەی سیروان کە ناوەندەکەی قەلای نیکور بوو مادای یان ماد « ڕەنگ بێت لە

خوارووی کیشـمـور له دەشتی قزل ئوزون ، ساپاردا کە لەوەوە بەرد بەستێک بووە له ناوچەی خارخار ڕەنگ بێت لە خوارووی خەتی زنجان و قەزوینەوە بوو بێت، ناراپخا، کەرکوکی ئێستا بەشێکیش لە ناوچەی پێشووی نامارور. تا ناوچەی خوارووی رۆژهەڵات دەراوی سیروان نەگریتەوە وە بە پیت هامبان ، لە رۆژئاوای کرماشانی ئێستاوە بوو بێت ، بەمجۆرە بەپێی ناوچەکانی زاموا و پارسواو آراپخا، ئاشوریەکان لەو ناوچانەدا بەهێز بوون، بەشێک لەم ناوچانە لە دەرەوەی سنووری مادا ، بوون، دەستەلاتی ئاشوور لە ناوچەکانی تری ماد دا تا ڕادەیەک بێ هێز بوو. لە ژانوێی سالی ٦٨٠پ.ز سنحاریب پاشای ئاشور بە دەستی یەکێک لە کوڕەکانی خۆی کوژرا، دوان لە کوڕەکانی رشایان کرد بۆ ناوچەی ، سوبری ، لە رۆژئاوای دەشتەکانی ئەرمەنستان. لە کۆتایی ئەو ساڵەدا برای سینهەمیان بە ناوی ، ئاساخادون ، بووە پاشای ئاشور. لە ساڵی ٦٧٩ پ.ز کمیریەکان کەوتنە هێرش کردن بۆ سنووری ئاشور، شەڕ بەردەوام بوو ساڵی یەکەم و دووەم. پاش ئەو هەموو شەڕئوو کوشتارە کیمریەکان لەگەڵ ئاشوریەکاندا ئاشت بوونەوە کە لە ٦٧٩- ٦٧٢ی خایاندووە. ئاشوریەکان وەک لەسەرەتاوە وتمان زۆر بە توندی و دڕندانە دژی مادەکان شەڕیان ئەکرد، سەرکردە دیلەکانیان بە ئازار و ئەشکەنجەدان ئەکوشت و کەولیان ئەکردن بە زیندوویی. دیلەکانیان بە ڕووتی و دەستیان لە پشتەوە ئەبەستنەوە تا ئەیان گەیاندنە پایتەختەکەیان ئەیبنەرا، ژنە دیلەکانی ناوچەی مادیان ئەدایە پێش و داوێنیان ئەدڕین، هەرچی لاویوایە و لە کوشتن رزگاری بووایە بە دیلی ئەیانبرد و ئەیان کردنە بەند. منداڵەکانی ناوچەی مادیان ئەستروناد لە ئاگردا بە بەرچاوی خەڵکەوە بۆ چاوترساندنی مادەکان. پەلجەی شەرکەرەکانیان ئەبڕی، تالان و سوتاندن و کۆچ کردنی بە زۆر پیشەیان بووە. ئەم شتانە و وێنانە هەمووی لە وێنەو

چەرمەسەرە دانی پێشەوا گیراوەکان ، کە بەربەرچی ئاشوریەکانیان دابووە ، لە ئەینەوا نەخش کراوە [سەدەی حەوتەمی پێش زاینی] ..

نووسینی میخیبیەکانی ئاشوریدا نووسراوە، لە هەمان نووسیندا هەندێک لەو وێنانە ئەخەینە ڕوو.

مـاد ــ مادای

لەساڵی ٦٧٢ پ.ز دا ئەسکیتیەکان لە مادی ئاوندیا پەیدا بوون، پشتگیریان لە مادەکان کرد، دژی ئاشوریەکان. مانناییەکان لەگەڵ ئەسکیتیەکاندا هاوپەیمان بوون. چەند سەرچاوەیەکیش ئەڵێن و ئیلامیەکان ، ئامادە بوون بارمەتی ڕاپەڕینەکانی ماد بدەن، لەم ڕووەوە هەموو هۆزەکان بوونە یەک و لەیەک بەرەدا یەکیان گرت، لە ڕووی دەستەڵاتی ئاشوریەکاندا وەستان، لە نەورۆزی ساڵی ٦٧٣پ.ز دا مادەکان لە دژی ئاشوریەکان ڕاپەڕینو ٣ پێشەوای ٣ جێگا بوونە یەک، مادەکان کەوتنە پەلامار و گرتنی ئەو قەڵایانەی کە بەدەست ئاشوریەکانەوە بوو، لە سەرەتای مانگی ئایار، ناوەڕاستی ئەپریل ساڵی ٦٧٣ پ.ز خەڵکی ئەو سەر زەمینە فراوانە هەمووی یاخی بوون و شۆڕشگێرەکان دەستیان کردە پەلامار دان و هەرمەشەیان لە قەڵاکانی ئاشوریەکان ئەکرد و پەلاماریان ئەدان. لەسەرەتای مارسی ٦٧٢ پ.ز ئاشوریەکان ناچار بوون، کە چەند نایندەیەک بنێرنە لای پێشەوای شۆڕشگێرەکان، ئاشوریەکان زۆر هەوڵیاندا دوو بەرەکی بخەنە نێوان شۆڕشگێرەکانەوە، بەو مەبەستە بە جیا قسەیان لەگەڵدا ئەکردن، مادەکان لە پەلامار نەوەستان و قەڵاکانی ئاشوریان ئەگرت.

مـاد:

یەکەمین پاشای ماد کە شاری ئەکباتانی دروست کرد و سەڵتەنەتی مادی دامەزراند دیوک بووە، ٥٣ ساڵ فەرمانڕەوایی کرد، دوای ئەو فرائۆرتی کوڕی، کە فارسەکان و هۆزەکانی تری ئاسیای خستە ژێر

فەرمانڕەوای خۆیەوە ٢٢ ساڵ فەرمانڕەوای کردووە، زۆر دژی ئاشوریەکان بووە، شەڕی لەگەڵدا کردوون، فرائورت لە شەڕی ئاشوریەکاندا لەناو چوو. کیاکساری کوڕی، لەشکری مادی ڕێک خست . ٤ ساڵ فەرمانڕەوای کرد، « ئەسکیتیەکان » ماوەی ٢٨ ساڵ دەسەڵاتدار بوون بەسەر ئاسیادا، پاشان کیاکسار ئەوانی خستە ژێر دەستەلاتی خۆیەوە، پاش مردنی کیاکسار، ئاستیاگی کوڕی چووە سەرتەخت و ٣٥ ساڵ فەرمانی کرد. بەم شێوەیە ٥٣+٢٢+ . ٤+٣٥= . ١٥ ساڵ فەرمانڕەوا بوون، هەرچەند ناکۆکی زۆرە لەسەر ئەم مێژوانە، بەتایبەتی ئەو ماوەیەی کە ئەسکیتیەکان فەرمانڕوا بوون ٢٨ ساڵێک نەکات. لە ساڵی . . ٧- . ٥٥ پ.ز مادەکان فەرمانڕەوا بوون « دیوک = مامی تیارشو » لە نووسینەکانی هیرۆدۆت وا هاتووە، بەیەک کەسی دا ئەنێت، دیوک، دیائوکو، دیاکۆ/ی پێ وتراوە.

لە کۆتایی ساڵی ٦٥٢-٦٥٣ پ.ز ئەمپراتۆریەتی ئاشور دووچاری مەترسی ترین گێژاوی سیاسی خۆی بوو، هۆزکەشی ڕاپەڕینی « شاماشیموکین »ی برای ئاشور پانیپال، کە لە لایەن ئاشوورەوە کرابوو بە پاشای بابل، میسر لە ئاشور جیا بوەوە، ئەم جێگایانەش بە قسەی براکەی هەڵگەڕابوونەوە، لە ئاشور، خەڵکی ئەکەد، کلدان، ئارامی، خەڵکی کەناری دەریا، لە ئاکابا تاکو باب ساڵی مەتی، دەستو پێوەندی « ئومانیکا شای ڕاکردوو فەرمانڕەوای ئیلامی نەکرد، هەروەها پاشابانی گوتیوم و ئامۆرۆ، ملوخا، ئەمانە هەموو لە لایەن شامو شکینەوە هاندرا بوون ئامۆرۆ ملوخا بە زمانی ئاشوری واتە پانای گەورە ئەگرێتەوە بە مانای بەشەکانی جیهان. ملوخا بەواتە ئەفریقا، ئامۆرو بە واتە سوریە و فینیقیە و فەلەستین، « فینیقیا لوبنانی ئێستا » گوتیوم گوتیەکان مادەکان.

لەم سەردەمەدا ماوەی ٢٢ ساڵ بوو کشتریتی یان خشتریتا یان بە

وتەی هیرودوت « فرائورت » فەرمانڕەوای ئەکرد، لە ئاسیادا دەستی کرد بە داگیرکردنی هۆز بە دوای هۆزداو ئەی هێنایە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، چووە سەر ئاشور و لە شەڕدا کوژرا و زۆربەی لەشکرەکەشی تیاچوو، فرئورت لە ساڵی ٦٧٣ پ.ز دا سەرەتای فەرمانڕەوایبووە. پاش ئەو کوڕەکەی بە ناوی کیاکسار بووە فەرمانڕەوای ماد، ئەمیش دژی ئاشوریەکان درێژەی بەشەڕدا، ئەسکیتەکان پارمەتی مادەکانیاندا، دژی ئاشور، لە لایەن « مادیا » کوڕی پروتوتی پاشای ئەسکیتەکانەوە بوو هەرچەند ئەسکیتەکان ٢٨ ساڵ فەرمانڕەوای مادیان کردووە، لە ساڵی ٦٥٣- ٦٢٥ پ.ز.

کیاکسار فەرمانڕەوای ماد بووە لە ساڵی ٦٢٥-٥٨٥ پ.ز ماوەی ٤٠ ساڵ فەرمانڕەوای کردووە. لە ساڵی ٦٤٨ پ.ز ئاشورپانیپال توانی شاماش موموکینی برای بشکێنێ و بابلی داگیر کردووە، لە ٦٣٣پ.ز ئاشورپانیپال مردووە « سین شارسیش کۆن » کە بەناوبانگ بووە بە « ساراک » بووە پاشای ئاشور دوای پاشای ئاشورە.

فرائورت پاشای ماد کە لە شەڕێکدا لەگەڵ ئاشوریەکاندا بەشەڕ هاتبوون کوژراوە، لە جێگایەک نێژراوە، گۆڕەکەی ئەڵێن لە « قیز قەپانە » لە دەراوی شارەزوور لە کەناری سورداش لە نزیک سولێمانی، ئەو جێگایە ناسراوە بە « قیزقەپان » گۆڕەکەی بریتییە لە خانویەک، بنمیچێکی فراوانی هەیە، چەند ئەستونێکی نەخش کراو هەیە، بنمیچەکەی وەکو داری دارەڕا لەبەرد هەڵگەندراون، بەم جۆرە نووسینێکی بازنگەی تری کە پەیکەرێکی ئادەمیزادی لەسەر نەخش کراوە، لە ڕۆژهەڵاتی کۆندا بە پێی نەریتی تایبەتی ئەستێرەی زەهر لەوەش ئەچێت ڕواڵەتی ئاناهیتا بوو بێت، دووتاکەکەی تری بە واتە ڕۆژ و مانگ، وەیان بە بیروڕای « هرتسلفد » ئاهورامەزدا و میترانە، سەرەوەی وێنە

هەڵکەندراوەکە بەرامبەر بە پەرستگای ئاگرە، کاهن لای چەپەوە وەستاوە، جلو بەرگی تایبەتی موغەکانی لەبەردایە. بەسەر جل و بەرگەکەیدا بە دەستوری مادی رۆژ هەڵات جبەیەکی کردۆتە بەر. جلوبەرگی پاشاکە لای راستەوە، وەک جلوبەرگی موغەکە ئاشکرا نیە، هەردوو کەسەکە، کەمانیان بە دەستەوەیە کە نیشانەی سەرکەوتنە. دوای فرائورت، کیاکسار بووە پاشای ماد و درێژەی بە شەڕدا. لە ساڵی ٦١٤پ.ز لەشکری ماد گەیشتە ئارانچا. لەم ساڵەدا پەیمانێکی بەتین لە نێوان پاشای ماد و پاشای بابل ئابوپەزلاسەر کە لە لایەن ئاشوریەکانەوە لە بابل دانرابوو لە ئاشور هەڵگەڕابووەوە بەسترا. بۆ بەتین کردنی ئەم پەیمانە، کچی کیاکسار کە ناوی « ئامیتس » بوو درا بە نەبوخزر نەسر »، کوڕی ئابوپەزلاسەر. لەشکری هەرسێ لا، ماد و، ئاسکیت و بابل، پەلاماری نەینەوایاندا. لە مانگی ئابی ٦١٢ پ.ز شەڕ لە شەقامەکانی شاری نەینەوا دا گەرم بوو بەشێک لە دیواری شار کە لە خشتی کاڵ دروستکرابوو بەهۆی لافاوی دەست کردەوە رووخا. لەشکر چووە ناوشار و « سێن شاریشکون » ساراک، خۆی و ژن و منداڵەکانیەوە خۆیان خستە ناو ئاگرەوە و سووتان. شار گیرا و تالانکرد. ئیمپراتۆریەتی ئاشور کە زیاد لە پێنج سەد ساڵ فەرمانڕەوا بوو. لە نووسنی پاشاکانیادا کە بە نووسینی میخی نووسراوە وە زۆر شانازیان بە کوشتن، سوتاندنو تالانکردن، کەوڵکردنی مرۆڤ بە زیندویەتی، سەربڕینی خەڵکی، ڕاگوێزان، منداڵ سوتاندن بە کۆمەڵ،کردووە ئەمانەش زیاتر دژی مادەکان، کردوویانە... ئاشوریەکان لە ئاسیادا ناویان سڕایەوە.

ماد: بەو خاک و سەر زەمینە مێژووییەیان ووتوە کە لە سەردەمی کۆندا. لەسەرەوە بە ڕووباری ئاراس و لوتکەکانی ئەلبورز « خوار دەریای خەزەر » لە رۆژهەلاتەوە بە دەشتە شۆرەکانی کویر. لە رۆژئاواو خوارەوە بە زنجیرە چیای زاگرۆس دەورە دراوە. خاکی ماد لە ڕووی جوغرافیا و

شوێنی نیشتەجێی کۆمەڵە نژادەکانی سەرزەمینی ماد
لە هەزارەی سێیەمی پێش زاینی دا

میژووەوە ئەکرێ بە ۳ بەش:

بەشی یەکەم: پێی ئەڵێن بەشی رۆژئاوایان « مادی ئاتروپاتێن » لە ژووری رووباری ئاراسەوە تا کێوی ئەلوەند درێژ بۆتەوە. هەروەها ناوچەی دەریاچەی ورمێ و رووباری « جەختو » و ئەگرێتەوە، وە رووبارەکانی تر کە شان بەشانی ئەرژێنە دەریاچەی ورمێوە، هەروەها ناوچەی دەراوی رووباری قزلئوزون « رووباری سپی » کە لە کێوی ەلبورزی لە نزیک شاری « رەشت »ی ئێستاوە لەتکردووە و ئەرژێتە دەریای خەزەرەوە ئەگرێتەوە سەرانسەری ئەم ناوچەیە ئەکەوێتە ناوچەکانی ئازربایجان ، کوردستانی ئێرانەوە، ئەو زنجیرە چیایەی هەموو داپۆشیوە، لەسەرەوە تا خوار وەیان لە ژووررووی رۆژئاواوە بۆ خواری رۆژهەلات درێژ بۆتەوە، بەشی رۆژئاوای « مادی ئاترۆپاتێن » بە پانای ..۱ کیلۆمەتری لە زنجیرە چیاکانی زاگرۆس» گرتۆتەوە.

بەشی دووەم ماد: مادی بچووک سەر زەمینێکی پڕ لە گردوو تۆپۆلکە بوو، کەوتبوە نێوان دوو ریزە چیاوە، لە لای ژوورەوە لکا بوو بە چیای ئەلبورزەوە، کە لە خوارەوە بۆ سەر دەریای خەزەر درێژبۆتەوە، بەرزترینیان کێوی دەماوەند، لە خوارەوە ریزە کێوی رود کە بە درێژای زنجیرە چیاکانی زاگرۆس لە ژووررووی رۆژئاواوە تاکو خواررووی رۆژهەلات درێژبۆتەوە، ئەمانە سنووری مادی بچووکی دیاری ئەکرد، لە خواررووی رۆژهەلاتی ئەم ناوچەیە دەشتە شۆرەکان هەن.

بەشی سێیەم پارتاکنا: پارتاکنا کەوتۆتە نێوان دوو ریزە چیای بەرامبەر بەیەک لەسەرەوە کێوی رود، لە خوارەوە ریزە چیایەک کە بەستراون بە زنجیرە چیاکانی زاگرۆسەوە، پارتاکنا سروشتی وەک مادی بچوک بوو، مادی کۆن لە لای ژووررووی رۆژئاواوە لەگەڵ ئورارتو « دوای لەگەڵ ئەرمەنستان » و لای ژوورەوە لەگەڵ ئەلبانی هاوسنوور بوون، بە

درێژایی کەناری دەریای خەزەر، لەو دیوی و کێوی ئەلبورزەوە ناوچەیەکی گەرمەسیرە، ناوچەی کاسپی و کادووسی و گل و وورده هۆزەکانی تر، کە ئێستا پێیان ئەڵێن تالش و گیلان، ئەمانە لای سەرەوەی خاکی مادیان دیاری ئەکردو لە رۆژهەڵاتەوە چیای کۆپێتداغ، خاکی مادی لە ئاسیای ناوەراست جیا ئەکردەوە. بەشی کەنارەکانی ئەو دەریایە و دەراوەکانی رووباری گورگان و ئەترک هێرکانیان پێ ئەوتن، ئەختێک لەو بەرەو خوارتر، کیشوەری کوێستانی پرسیدی کۆن و لە لای خوارەوە لەگەڵ پارتاکنا هاوسنوور بوون، لە خوارووی رۆژهەڵاتیشەوە، بە دەراوەکانی رووباری کاروون و کرخەوە لکا بوو لە نێوان دامێنەکانی چیاکانی زاگرۆس دایە، ئەم شوێنە هەمان ئیلامی کۆن بووە، لە لای رۆژئاواوە خاکی ماد لەگەڵ ئاشوریەکاندا هاو سنوور بوون، جوگرافیای ماد بەم شێوەیەی خوارەوە بە کورتی:

١- مادی ئەترۆپاتین، لە رووباری ئاراسەوە تا کێوەکانی ئاگریداغو قەرەداغ و ناوچەی شارەکانی ئێستا قتور و خۆی و مەرەند کە ئاشوریەکان پێیان ئەوت، سانی گی بوتوو.

٢- دەراوی رووباری قەرەسوو، بەشی خوارووی ئاراس.

٣- ناوچەی دەریاچەی ورمێ و ئەو رووبارانەی ئەرژێنە ناو ئەودەریاچانەوە، ئەمەش ٣ بەشی:

أ- کەناری دەریاچەی ورمێ، واتە گلیزانی کۆن.

ب ـ کەناری خوارووی دەریاچەی ورمێ، ڕووبەری ڕووباری جەغتو و ئەو ڕووبارانەی کە شان بە شانی ئەودا ئەڕژێن، لە سەدەی ٩ی پ.ز ناوی زموا/ی ناوخۆ بووە لە دوایشدا دەوڵەتی ماننا لەو ناوچەیەدا دامەزرا، لە دوای سەدەی حەوتەمی پ.ز ئەتوانین بە مەڵبەندی ئابووری مادی دابنێین، لەسەرەتاوە بنکەیەکی ئابووری سەرانسەری کیشوەری ماد بووە، لە دوایدا

بۆتە بنکەی ئابووری مادی ئاترۆپاتێن.

ج ــ کەناری رۆژهەڵاتی دەریاچەی ورمێ، کەناری ژووروی رووباری ئاجیجی و ناوچەی تەپریزی ئێستا،

٤- دەراوی رووباری قزل ئوزون، رووباری سپی، و لقەکانی.

٥- بەشی سەرووی رووباری زێی بچوک، هەروا ئەوسەر زەمینانەش کە کەوتبوونە رۆژئاوایەوە، ریزەچیا درێژە کشاوەکان بە لای ئاشور و بابل دا ئاوەرۆکەیان بوو.

٦- دوو ناوچەی زاموا و پارسوا کە دەراوەکانی زێی بچووک و دیالە لە کێوەکانی زاگروسەوە، چەند زنجیرە شاخێکیان ئەبڕی.

٧- بەشی ناوەڕاستی ناوچەکانی رووباری سیروان: ئەم بەشە لە نزیک شاری خانەقینەوە بە وڵاتی ئەنتر ناو ئەبرا، لە خواررووی دەراوی سیروانەوە بەشەکانی تری ئەو وڵاتە « بیت هەمبان » « کامبادان » بوو.

٨- دەراوەکانی بەشی سەرووی رووباری کرخە: ئەم ناوچەیە لە رۆژهەڵاتەوە خەتی ئاوبڕی سیروان کرخە، و لە بەشی سەرووی ناوچەی کرخە، دەراوەکانی کانی گاماسیاب و سەیرە و مایدەشت ئەگرێتەوە، بەشی سەرووی کرخە هەمان کیشوەری « ئیلیپی » کۆنە کە لە دوایدا ناونرا بە « ئیلیمائیدا » لە دامێنی ئیلیپی، کە کێوەکانی لورستانی ئێستایە « کاسێت » لەوێدا ژیاون.

مادی بچووک « خواروو »

أ ــ ناوچەی هەمەدان کە ئەکەوێتە ئەو شوێنەی مادی ئاترۆپاتێن و مادی بچووک تیا بەیەک ئەگەن. ئەم ناوچەیە ۳۲۷ مەتر لە دامێنی کێوی ئەلوەندەوەیە، ئاوی ئەو بەفرانە ئەخۆنەوە کە لە چیای ئەلوەندەوە دێت. زۆربەی ئەو جۆگا و شیوو لافاوانەی بەشی سەرووی رووباری ئەرەسوو کە بە حەوزی دەریاچەی حەوزی سوڵتان ناو ئەبرێ لەوانە پێک

دێت، زنجیرەی چیای کوە رود کە کەوتۆتە سنووری مادی بچووک، تەختێک بەلای ڕۆژهەلاتیەوە دەست پێدەکات، ئەم ناوچەیە بە هێلی ناو بەینی نێوان مادی ئەترۆپاتێن و مادی بچووک دادەنێن، لەبەر ئەوە ناوەندی ئەم ناوچەیە، شاری هەمەدانی ئێستاو ئەکباتانی کۆنەوە کە بە زمانی ماد « هەنگمتنا » واتا جێگای کۆبوونەوە ئەگرێتەوە، وە پایتەختی ماد بووە.

ب ــ حەوزی دەریاچەی « حەوزی سولتان » و دەریاچەی خۆی و رووباری ئەبهەر چای و قەرەسوو و رووباری قوم. ئەمانە ناوەراستی مادی بچووک بووە. شاری تاران کەوتۆتە دامێنەکانی خوارووی چیای ئەلبورزەوە، لە سەردەمی کۆندا « رەی » یا « رەگ » شارێک بووە لە شارە گرنگەکانی ماد. لە رۆژهەلاتی ڕەی لە نزیک قەلای بەفرینی دەماوەندا لوتکەیەک هەیە لەسەر ڕێگای مازندەران « سەرزەمینی کۆنی کاسپیان و گلان و نامردان کە پێیان ئەوت دەروازەی کاسپیان.

پارتاکنا:

دەراوێکی پان و وشکە و کەوتۆتە خوارووی دەشتی کویر لە ژووررووی رۆژئاواوە، بۆ لای خوارووی رۆژهەلات درێژبۆتەوە وە لەلای ژووررووی رۆژئاواوە لکاوە بە ئەکباتانەوە، لەلای رۆژهەلات بەعزێ دەشتەکانەوە لە دەشتەکانی پارس « پرسید » جیا ئەکرێتەوە، لە بەشی ژووررووی رۆژئاوا چەمێک هەیە شاری ئەسفەهان « ئەسپانی کۆن » لە کەناری ئەوچەمەدایەو ئەرژێتە دەریای سوێرەوە، لە رۆژهەلاتەوە ئەوبەری چیاکانی کوەرود دەراوێکی کە هەیە ئێستا پێی ئەلێن ناوچەی « یەزد » ئەم ناوچەیە لە سەردەمی کۆندا زۆربەی جار هەر بە بەشێک لە ولاتی پارس ناسراوە. خەلکی کەنارەکانی رۆژهەلات و رۆژئاوای دەریای کاسپ ــ خەزەر لە رووی مێژووەوە لەگەل مادا پەیوەندیەکی باشیان هەبووە، لە رثووی نەژادەوە یەک بوون، بەشی زۆربەی ئەوان،

هاتنی عارەب بۆ سەر ئیمپراتوریەتی ساسانی و شەڕ لەگەڵ گەلی کورد دا

سەبارەت بەم هاتنە ناکۆکی زۆر لە نێوان مێژوو نووسەکاندا هەیە، هەندێک بە پیرۆزی دادەنێن و هەندێکی دیکە لە داگیرکردن. لە مێژوونووسەکانیشدا دیسان زیاد و کەمیەکی زۆر هەیە.

ئایین و باوەڕی کوردان :

پێشتر باسی دین و باوەڕی کوردانمان کرد لە کۆندا. سروشتیان پەرستووە وەک،رۆژ، مانگ، ئەستێرە... هتد. دوای هاتنی زەردەشت و پێغەمبەری ئەو وە کتێبی ئاوێستای پیرۆز، کوردەکان لەسەر ئەو دینە رۆیشتوون و لاشیان زۆر پیرۆز بووە، ئەم دینەش بە پێی هەندێک لە مێژوونووسان لە سەدەی ٦ی پ.ز تا هاتنی عارەب و داگیرکردنی کوردستان ماوەی ١٢٠٠ ساڵ لەسەر ئەو دینە بوون، بە زۆر کوشتن و سوتاندن و داگیرکردن، دەبێت واز لەو دینەیان بێنن.

د. مسعود گولزاری لە کتێبەکەیدا، کردمانشاهان و کوردستان بەرگی یەکەم، شوێنەوارە مێژوویەکانی ئەسەدئاباد و کەنگاوەر و سحنە، لە بڵاوکراوەکانی ئەنجومەنی ئاساری میللی ژمارە ١٤٧ تاران ١٩٧٨.

کورد لە پەیدا بوونی ئیسلامەوە :

ئیسلامەکان لەسەرەتادا نەیانتوانی رێگایەک بۆ گۆڕینی دینە تازەکەیان بدۆزنەوە، لە سەرتاسەری جێگا کورد نشینەکان، کوردان پاڵەوانانە بەرەنگاری عارەب بوونەوە. دوای ئەوەی مەدایین لە ساڵی ١٦ کۆچیدا بە دەستی سەعد کوری وەقاسدا داگیر کرا، یەزدی گوردی سێهەم هەڵهات و خۆی گەیاندە زەهاو، کوردەکان لە کوردستاندا یارمەتیەکی زۆری یەزدی گوردی سێهەمیان دا، پاشان سەعد کوڕی وەقاس، « هاشمی بن عەتەبە بن ئەبی وەقاس » بە ١٢ هەزار کەسەوە نارده سەر سوپای

ئێران، سوپای ئێران و یەزدی گورد لەوکاتەدا لە ناوچەی زەهاو بوون، لە جەلاولا عەرەبەکان شەڕێکی خوێناویان بەرپاکرد و پاش کوشتن و بڕینێکی زۆر عەرەبەکان سەرکەوتن، پاشان بەسەرۆکایەتی « قعقاع بن عمر » بەرەو زەهاو ڕۆیشت، پاش شەڕێکی خوێناوی و کوشتارێکی زۆر عەرەبەکان سەرکەوتن بەسەر سوپای ساسانیدا، ئەو ناوچەیەش ناوچەیەکی شاخاوی بوو یەزدی گورد کشایەوە بۆ نەهاوەند. لە ساڵی ١٨ک مەندی کوڕی وەقاس ٣ لەشکری نارده جزیرە بە سەرۆکایەتی « عیاض بن غانم » ناوبراو لە ماوەی ١٨ مانگدا شارەکانی سەر زەمینی جزیرەی یەک بە دوای یەکدا گرت، تەنها « عین تمر » نەبێت کە نەیان توانیبیگرن، لە کۆتاییدا شارە کورد نشینەکانی سنجار، ئورفە، حەران، دەها، نەسیبین، ڕەقە، ماردین، دیاربەکر بەدەستی عیاض گیران وە دوای ئەوەش لەشکرێکی ناردە سەر مەلاتیە و ئەوانیشی داگیرکرد. لە ساڵانی ١٨-٢٣ک لەشکری عارەب بە سەرۆکایەتی « عزرە بن قیس » بەرەو شارەزوور ڕۆیشتن، کوردەکان پاڵەوانانە بەرەنگاریان وەستان و کوشتارێکی زۆریان لە عارەب کرد و ناچاریا عارەبەکان پاشەکشەیان کرد و کشانەوە.

لە ئەوازیشدا کوردەکان دلێرانە بەرامبەر عارەب وەستان، عومەر ناچار بوو لەشکرێکی گەورەتر بە سەرۆکایەتی « عەتبە بن فرقد السلمی » ڕەوانەی شارەزوور « سامغان » بکات دوای شەڕێکی گەورەو خوێن ڕشتنێکی زۆر لە هەردوو لا شارەزوور گیرا بە فەرمانی تایبەتی عەتبە زۆر بێ بەزەییانە لەگەڵ کوردەکاندا ڕەفتاریان دەکرد و لەسەریان ئەدان

بلازدری نووسیویەتی « عەتبە » لە موسڵدا بە فەرمانی عومەری خەلیفە خاکی کوردەکانی داگیر کردوو قەڵاکانی تێکدان، کوردەکان دلێرانە لە پێناوی پارێزگاری خاکی خۆیاندا شەڕیان لەگەڵ عارەبدا کردووە

و زۆریان لێ کوشتوون ئەمڕۆش لە کوردستاندا لە « هەورامانی لهۆن » وە « هەورامانی تەخت » وە لە قەڵادزێ و لە چەند جێگایەکی دیکەی ناوچەی سلێمانی و هەولێر، گۆرستان هەیە بە ناوی گۆڕستانی دزڵی کافران و دزڵی ئەسحابەکان، دزڵی کافران بە گۆڕستانی کوردەکان دەڵێن!

سلمە بن قیس الاشجعي، شەڕی لەگەڵ کوردەکانی ناوچەی « ماسەبزان » و « سەیمرە » لە لورستاندا کردووە لەم شەڕەدا هەرچەندە زۆر لە عارەب کوژراوە، بەهۆی زۆری لەشکرەکەیانەوە عارەبەکان سەرکەوتنیان بەدەست هێناوە. لە ساڵەکانی هەژدە وە بیست و سێ ک.ق « جارود عەبدی » بۆ داگیرکردنی ناوچەی دارابگرد و نشار ئەهواز ڕۆیشتووە و تووشی شەڕێکی گەورە بووە دلێرانە کوردەکان و ئێرانیەکان بەرەنگاریان بوونەتەوە، پاش شەڕێکی خوێناوی پاش ئەوەی عارەبەکان ئەساو دارابگردیان داگیر کرد، لە داخی ئازایەتی کوردەکان بەزەییان بە ماڵو منداڵیان نەهاتۆتەوە، زۆر دڵڕەقانە لەگەڵیاندا جوڵاونەتەوە بە کوشتن و سووتاندن. پاشان لە ساڵی ۲۵ک.ق کوردەکانی لەژێر فەرمانی عارەبەکاندا دەرچوون، خوزستان و فارس بۆ ڕزگاربوونیان لە ژێر دەستی عارەبدا شۆڕشیان بەرپا کردووە، لە ساڵەکانی ۲۰ و ۲۲ی خەلافەتی عومەر دا مەرزەبانی ئازربایجان دووچاری هێرشی لەشکری عارەب بوو بە سەرۆکایەتی « حذیفه بن الیمان » وە « مغیره بن شوعەبیە » بوو کە هەردوو سەرکردەی سوپای عارەب بوون. شەڕێکی خوێناوی لە نێوانی ئەوان و مەرزەبانی ئازربایجان لە دەوروبەری ئەردەبیل ڕوویدا، پاشان ڕێکەوتن... رثاوێژکراو پێک هاتن مەرزەبان لە پێناوی ڕزگار بوون لە کوشتن و تاڵان و سووتاندن و وێرانکردنی « ئاتەشگە » کان لە شارەکانی کورد نشینی ساتروان و بلاسنجان و سبلان بۆ ئەم مەبەستە هەشت سەد هەزار درهەمی دا بە لەشکری عارەب.

دیـان لە فەرمانڕوای عوسـمان و عەلیدا، هەر شەڕوشۆڕ بووە، لە زۆر جێگا کوردەکان دژی داگیرکەرانی عارەب شۆڕشیان کردووە سـەرکوت کراوون. بەم شێوەیە تا فەرمانڕەوایی دەوڵەتی ئەمەویە و عەباسـیەکان، کوردەکان شۆڕشیان کردو، لەپێناوی ئازادی و سەربەستیدا بە شێوەیەکی زۆر دلڕەقانە لێدراون. حسێن حوزنی لە کتێبەکەیدا دەڵێ:

کیشوەرگیری غازیانی ئیسلام، لە نێوان شەڕی غازیانی ئیسلام و ساسانیدا، کورد بەشێکی زۆر گەورەی لە لەشکری ساسانیان لە دەست دا بوو « لێرەدا حسێن حوزنی سەرەتای شەڕی ساسانی و عارەب دادەنێت بە سالی ٦٤٠ز.» باسی شەڕەکان دەکات، گرتنی تەیسەفون و هەڵهاتنی یەزی گورد، تالانکردن و بردنی ژن و کچ بە دیلی. شەڕی جەلەولا بە سالی ١٦ک ٦٣٧ز دادەنێت. لەم شەڕەدا کوردەکان زۆریان لێ کوژرا، هەرچەند پارمەتیش گەیشتە لایان بەلام شکان. لەگەڵ ئەوەشدا شەڕکەرانی کورد دژی عارەب زۆر ئازا بوون، لەم شەڕەدا سەرداری کوردەکان بە ناوی « میهران » بوو. لەوشەڕەدا عارەب ۱۰۰ هەزار ئەسپی مادی و تالانێکی زۆریان دەست کەوت لە سالی ١٦ک لەگەڵ کوردەکانی شارەزوور دا خەریک بوون.

لە سالی ١٩ک ٦٤٠ز هورمزانی پاشای خوزستان داوای یارمەتی لە کوردەکانی موکریان و ئازەربایەگان و هەمەدان و کرماشان کرد، لە شەڕێکی قورس لە دزپول، لە کوردی موکریان و سێ تیرەی زۆر گەورەی کورد کە کوردی رەوەند، شوول، زۆردلان، بوون پێکەوە ئابوو زۆر پالەوانانە شەڕیان لەگەڵ داگیرکەراندا کرد، کوردی شاهێن و گیل بە هاواری هورمزانەوە چوون. ئەویەخت لە شاهنامەی پەهلەویدا بەرگی یەکەم ل: ۱۰و۱۱و۳۱ بە درێژی لەوە دواوە، کوردەکان بەهانایانەوە چوون، باسی کوردەکانی شاهێن، راوەند، شوول، هەرسین، کەنگاوەر، زۆر دلانەوە

گیلی کردووه، باسی جێگاکانیشیان که نیشتمانیان بووه، ئەمەش هۆنراوەکەیەتی به فارسی:

ز کـوردان شـاهـین و راونـد و شـول
فـراوان بیامد سـوی دیـزوپـــــول
ز هرســـین و کنگـــاور و زوردلان
یکی لشـــکر آماده شـد از یـــلان
صـــف هـرمزان را ســواران گـیل
ســوی میـســرەبایه زنجیر پیـــل
سپـهدارشـــان گیـــلوی صف شـکن
همـه کوردی پر زور و شـمشـــیر زن

ئـەمەش وەرگێڕانەکەیەتی به کوردی:

لـه کورده هەڵۆکانی رەوەند و شــوول
لەشــکرێکی زۆر بێن بەرەو دیزفــول
له هەرســین و کەنگــاوەر و زۆردلان
لەشــکرێکی ئامـــــادە بوو له زیلان
ریزی ســــــوارانی هورمزان و گیل
بەرەو میسرەبا زنجیر لەپـــــێنی فیل
سەرکردەیان بوو گیلوی ریز شـــکێن
هەموو کوردی ئازا و شمشێر وەشێن

بۆ ئەو شەڕە هورمزان کۆمەکی لـه کوردان خواست، له نێوان هورمزان و عارەبدا شەڕێکی گەورە، کوشتارێکی زۆر کرا، لـه کورد زۆر کوژران، پاش چەند مانگێک دەورەدان و شەڕی خوێناوی، هورمزان به دیل گیرا و بۆ مەدینه برا، لـه دوای ساڵێک هەر لـه مەدینەدا هورمزان به دەستی ئەبو

حەفسی کوڕی عومەر کوژرا.

شەڕی نەهاوەند ساڵی ۲۱ک ٦٤١ز ڕوویدا و لەو شەڕەدا کورد زۆری لێ کوژرا، کوردەکان ناچار بوون پەنا بەرن بۆ شاخە سەختەکان، عارەب کەوتنە دوایان و زۆریان لێکوشتن.

حسێن حوزنی دەڵێت لە ساڵی ۱۹۲۹ز لەسەر پارچە هەمبانەیەک ئەم چوار شیعرەمان دەست کەوت، لە مجلەی زاری کرمانجیدا بە درێژی نەشرمان کردبوو:

هورزگان رمان ئاتیران کوژران
هوشان شاردەوە گەفرە گەفرەکان
زۆر کردنە عەرەب کوردی نەخاپور
گەنانە پالە بەشی شارەزوور
ژن و کنیکان وەدیل بەشینان
مەرد ئازاتلین ژرووی هەویـنان
رەوشتی زەردەشت مایەوە بێ دەس
بەزی کاناکا هورمز وەهیچ کەس

ئەو چەند پارچە هۆنراوەیە شەڕی کورد و داگیرکەرانی عارەب باس دەکات کە لە شارەزوور ڕوویداوە.

لەمێژوونووسەکان وەک ڕەشید یاسەمی دەڵێت: ئەگەر ئەوپارچە هۆنراوەیە لە کاتی هاتنی عارەبدا نەبوو بێت پاش ئەوانیش نووسرابێت دەربڕینی نارەزایی کوردانە بەو داگیرکردنە، بەشێوەیەکی دیکەشە، هۆنراوەکە:

هورمزگان رمان ئاتران کــوژران
ویشان شاردەوە گەورەی گــەوران
زورکار ئەرەب کــــــردنە خاپور
گنــای پالــە هـــەتا شارەزوور
ژن و کنیکان و دیــل بشـــینا
مێـــرد ئازا تلیـــوە رووی هونیا
رەوشتی زەردەشت مانوە بێ کەس
بزیکا نیــکا هورمز و هیوچـکس

هۆنراوەکە هەردووکیـان لە ناوەڕۆکدا وەک یەکە، لە باسی هاوار و گلەییدا بە کرمانجی خواروو بەم شێوەیە:

مزگەوتەکانیان ڕووخاند و ئاگرەکانیان کوژاندەوە
پیــــاوەگـــــەورەکان خۆیــــان شــــــاردەوە
عـــــارەبــــــە زۆردارەکان کاولـیــــــــان کرد
لــــە بناری پالــــەوە هەتا شـــــــــارەزوور
ژن و کچـــەکانیـــــان بـەدیلــــــــــی بردن
کــــوڕی ئازاش لـە خوێنـــــنا تلایـــــــەوە
رەوشـــــتی زەردەشـــــــــت بێکەس مایەوە
ئیتـــــر هورمز بەزەیی بەکـــــــــەس نایەتەوە

مێژوونووسەکان باسی زۆر لەو هێرشەی عارەبیان نووسیوە، وەک ابن اثیر، و ، دجلان و تەبەری و زۆری کە، هۆنراوەکە بە نووسینی پەهلەوی بووە، لەهجەکەشی لەهجەی هەورامییە.

لە ساڵی ١٦ک ربعي بن الافكل و ابن الهرثمه، لە دوای گرتنی

موسڵ، هێرشیان کرده سەر دانیشتوانی کوردەکان لە کێوەکانی ئەو دەوروبەرەدا، هەموو قەلای کوردەکانیان گرت، ئەڵێت « ثم فتحت بقیە اعمال الموصل و جمیع معاقل الاکراد و سار الجمیع للمسلمین » ناوچەکانی خاپور، هەکاری، ماردین،ئاگری گرت، هەر لەو ساڵەدا هێرشیان برده سەر کێوەکانی کوردستانی دەورو پشتی شارەزوور، کەوتنە داگیرکردنیان.

شەڕی ماسپیدان: نازین کوڕی هورمز لە کوردەکان لەشکرێکی رێکخستبوو شاری ماسپیدانی کردبووە جێگای کۆبوونەوەی لەشکرەکەی، لەملاوە ظرار بن الخطاب » بە لەشکرێکی زۆرەوە چووە سەر ماسپیدان و لە دەشتی ماسپیداندا، شەڕ دەستی پێکرد و کوشتارێکی زۆر کرا. نازین بەدیل گیرا،ظرار دەست بەجێ سەری بڕی و لەشکر شکا، دوای ئەوە شەڕ و کوشتار کەوتە لای سیروانەوە.

شەڕی دینەوەر و سەیمەرە لە ساڵی ١٧ک. ابوموسا کە لە شەڕی نەهاوەندا سەرکەوتبوو، هەر لەو ساڵەدا چووە سەر دینەوەر، کە شارێکی گەورەی کوردەکان بوو، بە ناچاری پێکهاتن و دینەوەر کەوتە دەست ابو موسا، وە شیروان بە رێک کەوتن لەگەڵ عارەبدا رێکەوت، دوای ئەوەش « سەیمەرە لە ساڵی ٢٢ک لە نازریابەکان شەڕێکی قورس کرا، کوردەکان زۆریان لێکوژرا، پاش شەر شوێنەکانیان داگیرکرا لەلایەن عارەبەوە.

لە ساڵی ٢٣ک « عزره بن قیس » چووە سەر شارەزوور کە لەسەر زەهاو بوو نەیانتوانی بیگرن، عارەب شکا و کشانەوە، پاشان عتبە بن فرقد چووە سەر شارەزوور و گرتی.

حسین حزنی لە کتێبەکەیدا وای نووسیوە: لەشکری عارەب لە باڵەک و کێوەکانی قەندیلدا ٦ هەزار کەسیان بە دووپشک مردن، کوردێکی زۆریش لەو شەڕانەدا کوژران، « دحلان الفتوحات الاسلامیە جلد یەک

لاپەڕە ١٣٧ ئەڵێت « و قتل خلقا كثيرا من الاكراد »
ساڵی ٢٣ك ساریە بن رینم، لەشکرێکی زۆری بردە سەر کوردەکان لە نساودارابگر، پاش شەڕێکی خوێناوی، داگیرکران و تاڵان و کوشتنێکی زۆری لێکردن.
ساڵی ٢٣ك ابو موسا چووە سەر ئەو کوردانەی کەلە پیرۆز و، نهرتیژ، ئەھواز و منازر کۆببوونەوە، کوشتارێکی زۆری لێکردن.
ساڵی ٢٣ك سەلمە بن القیس الاجشعي، چووە سەر کوردەکانو کوشتارێکی زۆری لێکردن، ھەرچی بەردەستکەوت کوشتیان، دەحلان ئەڵێت « قطع النسلي کردن » پاش کوشتن و سوتاندن، تاڵانێکی زۆریان دەسکەوت، پاش ئەوەی بە شەڕو کوشتار زۆربەی زۆری ئەو جێگایانەیان داگیر کرد، کەوتنە ناردنی عارەب بە ماڵ و دەست و پێوەندیانەوە، وە دەستیان گرت بەسەر زەوی و ئاوی ئەو جێگایانەدا، چونکە بەھیچ جۆرێک لە کوردەکان دڵنیا نەبوون، بێوچان خەڵکێکی زۆری عارەبیان بە ماڵەوە ناردە سەر کوردستان، بۆ نیشتەجێ بوون. کوردەکانیش سەرەڕای کوشتن و تاڵان و بە دیل بردنی کچ و ژنیان، خۆیان کۆکردۆتەوە و شۆرشیان کردوەوە وە ھەر جاریش خوێنێکی زۆریان ڕژاوە، تاڵان و بە دیل بردن، ناردنی ماڵە عارەبەکان بەردەوام بووە ھەتا فەرمانڕەوای ئەمەویەکان و عەباسیەکان. ئەمین زەکی لە کتێبەکەی خۆیدا مێژووی کورد و کوردستان لەم بارەیەوە دەڵێت: لە پەیدا بوونی ئیسلامیەتدا و ھەر لە یەکەم جارەوە کوردەکان پەیوەندیان بە ئیسلامەوە کردووە. تێفکرین و دیان کە ئەم دینە تازەیە باشەو بە ئاسانی قبوڵیان کرد.« ئەگەر پەیوەندی بیوایە ھەموو ئەو شەڕانە نە ئەکرا و کوشتار و سوتاندن و بەدیل بردنی ژن و کچ ڕووی نەئەدا، لە ڕاستیدا کوردەکان لەسەر دینی زەردەشتی بوون و باوەڕیان بە دینەکەی خۆیان ھەبووە، بە زۆر ئیسلام کراون، ئەم ڕاستیە لە ھەموو

نووسینەکاندا دەردەکەوێت، تەنانەت لە هەوراماندا پاش کوشتن و گرتن و بە دیل بردن بە زۆر ئیسلام کردن تەنها بەدەم ئیسلام بوون و بە دڵ لەسەر دیانەتی زەردەشتی بوون تا ساڵی ..٨ک ـ نووسەر »

زیاتر بۆ روونکردنەوەی هەندێک مێژوویی لەم بارەیەوە رەشید یاسمی لە کتێبەکەیدا کورد و پەیوەستەگی نەژادی و تاریخی او، ئەڵێت : پیرشهریار « پیر شالیار » یەکێکە لە پیرە روحانیەکانی زەردەشت و « مغ » بووە لە هەوراماندا نامیلکەیەک هەیە پاشماوەی ئەو بە ناوی « ماریفەت و پیرشالیار » ئێستایش جێگای رێزی دانیشتوانی هەورامانە، لە چەند بەندێک پێک هاتووە یەکێک لەم بەیتانە کە هێنی ئەوە:

گوشت جەواتەی پیرشالیار بوو   هوشت چەکیاستەی زانای سیمیار بوو

بە واتە گوێ بە قسەی پیرشالیار بدە وە بە نووسینی زانای سیمیار هۆشی بدەرێ. سیمیار رەنگە بە زەردەشتی گوتبێت یان ناهوامەزدا. وە چەند بەیتێکی دیکەیە بەڵام تەنها ئەو دوو دێرەمان نووسی پیرشالیار پیری کاتی زەردەشتیە. یەکێکی دیکە هاوچەرخی شێخ عبدالقادر گەیلانی بووە « لە کۆتایی سەدەی پێنجەمی ک » وە پەیوەندیشی بە عەبدولقادری گەیلانییەوە هەبووە، ناوی خۆی ناوە پیرشالیار و بەو دەڵێت پیر شالیاری دووهەم، گوایە ئەم کتێبە کۆنەکەی پیر شالیاری هێناوە و گۆڕیویەتی بەشێوەیەک لەگەڵ دیانەتی ئیسلامەتیدا بگوڵجێت دەڵێت دەقە راستیەکەی لە دەستی خەڵکی هەوراماندا هەیە.

لە ساڵی ٨٤٢ک یەکێک بەناوی مەولانا گوشایش، هاتۆتە هەورامان بۆ ئەوەی خەڵکی فێری قورئان خوێندن بکات، ئەم مەلایە چاوی کزو کوێر بووە لە هەوراماندا خەڵک لە ریش سپیەکانی خۆیانیان پرسیوە « قرون

قدیمایان مارفەت و پیرشالیاری باد » بە واتە قورئان کزنترە بان کتێبی زانینی پیرشالیار، پیاوە ژیر و ریش سپیەکان وەلامیان وابووە: « ماریفەت و پیرشالیاری قەدیا، قورنی هێزنکە گوشایشە کوری ناوردەنش » بە واتە « ماریفەتی پیرشالیار کزنترە، قورئانەکە گوشایشە کوڕ دوێنێ هیناویەتی ».

مامۆستا ئەمین زەکی لە کتێبەکەی خۆیدا باسی ئەو شەرانە دەکات هەرچەند ئەمە دووپاتە و لە پێشتر نووسیومانە، لە ١٦ک، مارتی ٦٣٧ز لەشکرێک بەسەرۆکایەتی « هاشم بن عەتبە » چووە سەر جەلەولا، بەزدی گورد لە زەهاو بوو قەلعەی شەری لەگەڵدا کردووە، وە زەهاوی داگیرکردووە. لەدوای گرتنی تکریت و لە ساڵی ١٨ک ٣ قوڵ لە لەشکری عەرەب رێکخراوە:

١- لە ژێر فەرماندەی سهیل بن عدەی بەرەو « رەقە ».

٢- دیسان لە ژێر فەرماندەی عبداللە بن عتبان بەرەو « نصیبین »

٣- لەژێر فەرماندەی حقبە بن ولید بەرەو جزیرە.

ئورفە و نصیبین لەگەڵ ماردین گیرا، دیاربەکریش پاش کوشتن و بڕین گیرا. دیسان حبیب بن مسلمە الفهری لە کوردستانەوە چووە سەر مەلاتیەو ئەویشیان گرت.

لە ساڵی ٢١ک عمر عذرە بن قیس لە زەهاوەوە چووە سەر شارەزوور بەلام نەیتوانی بیگرێت ناچار کشایەوە، پاشان عتبە بن فرقد چووە سەر شارەزوور و پاش کوشتنێکی زۆر لە کوردان داگیری کرد، عارەبەکانیش زۆریان لێکوژرا، دەریشکیش زۆری لەناو بردن. لە نێوان ساڵانی ١٨و ٢١ک لە ئەهواز و ناساو دارا بجرد، کورد لەگەڵ ئێرانیەکاندا دژی عارەب بوونەوە، لەم شەڕەدا زۆر لە کورد کوژرا و زیانێکی زۆری ماڵیان لێکەوت، پاش ئەوەی بەشەڕو کوشتار، ولاتی « کرخا »ی ناوەندی و

بەشی سیمرە و ماسابزان بەسەرزکایەتی « قیس بن سلمە الاشجعي داگیرکرد.

لە سالّی ٢٥ک دا لە فەرمانڕەوایەتی « عامل » ابو موسا الاشعری لە بەسرە، دووجار کورد لە ئەهواز و فارسدا شۆرشیان کردووە.

تێبینی:

هەندێک لەوناوانەی کۆن کەلە نووسینەکاندا هاتووە بە تایبەتی ناوچەکانی ماد، وە ناوی ئێستا:

خوبوشکیە: بەشێک بووە لە هۆزی ئورارتویی.

ئورگا ـ سالّلی: لە زەهاوی ئێستا لەسەر یەکێک لە لقەکانی سیروان بووە.ئورگا و سالّلی بە واتە بیابان و کێڵگە دەگرێتەوە. یان زەوی و زاری کۆمەڵ

گەردەنە هاشمار: سنووری کیشوەری زاموا لە رۆژهەلاتەوە بووە « گەردەنەی پابیتە » بە سنووری رۆژئاوای دا ئەنرا، کەوتبووە نزیک ئەو رێگایە کە لە زابی بچووکەوە ئەچوو بۆ نامار.

زاراوەی « لار »: بە واتە چیا، کە زاراوەی لۆلۆییەکانە.

پارتاکنا شاری گابای: کەوتۆتە پێنج تا سێ کیلۆمەتری ئەسفەهانەوە.

ئارزیئتو: بە ناوچەی رەی وە بە هۆزێکیش وتراوە لەوێ.

خالجی: بە ناوچە کوێستانەکانی ژووروی رۆژهەلاتی زامواپان دەووت.

سەرزەمینی پادشای موساسینا، پادشای کیرتارا لە پاشا نشینەکانی تری زاموا بەرەو ژوورتر بوون.

دوورود لالوە « ئیدیر » ناوی لقەکانی سیروانن.

ئالی پی: لورستانی ئێستایە، ئەوقەلاّیانەش، هەر لەو ناوەدا بوون وەک زامرۆ، ئامرۆ، پارسین دۆ، تیریتو، سزوریتو.

خارتیش یان خاریشپی: کەوتبووە سنوورەکانی ژووڕوی ئیلامەوە.

قەلای مسز: لە ناوچەی مانتایەکاندا بووە.

پاشا نشینی نی نی: مەڵبەندێک بووە لە قەلای ئاریز کەوتبوە خواروی ماناوە.

سیمنی شالاخ، بیت تمول، بیت ساگی ـ لە نزیک خانەقینەوە بووە وە بە بیت شدی ناوبراون ئەم ٣ قەلایانە بە ناوی خانەوادەکانی نامارەوە خوێندراونەتەوە.

پارسوا: کەوتبوە ناوچەی سەرووی سیروانەوە.

ناحیەی مسو: لەگەڵ ناوچەی هوزمانتایەکاندا هاو سنوورن، پاشان لەسەر ناوچەی سنووری مانتا، لەسەر سنووری پارسوا ناوبراوە.

قەلای ئیدا: لە ناوچەی ئەردەلاندا بووە.

کێوی کول لار: رشتەی رەسەنی چیای زاگرۆس بووە، لە میلە رەشەکە نووسراوە دەراوی گەورەی خۆبۆشکیە بەرامبەر بەم چیایە بووە.

لار: بە واتە چیا « کولار » ناوی یەکێک لە لوتکەکانی چیای زاگرۆسە.

سیبارۆ: قەلایەک بووە لە کەناری رۆژهەلاتی قزل ئوزون یان نزیک زنجانەوە بوو بێت.

سەرچاوەکان:

١- کرماشـاهان و کوردستان، شوێنەوارە مێژوویـەکانی، ئەسعد ئاباد، کەنگاوەر و سەحنە بەرگی یەکەم، دانەری دکتۆر مسعود گولزاری، بڵاوکەرەوەی ئەنجومەنی ئاثاری میللی ژمارە/١٤٧ تاران ١٩٧٨.
٢- کورد و کوردستان واسیلی نیکیتین.
٣- کورد و کوردستان محمد امین زەکی
٤- میدیا، ئی.م دیاکۆنۆف وەرگێرانی برهان قانع.
٥- العراق في التاریخ کۆمەڵێک مامۆستایانی مێژووی عەرەب لە عێراقدا.
٦- ایران در عهد باستان و تاریخ اقوام و پادشاهان پیش از الاسلام دانەری دکتۆر محمد جواد مشکوري.
٧- دراساتی کوردی لە ولاتی « سوبارتو » دانەری دکتۆر جمال رشید احمد.
٨- ڕێبازی نوێ.ژمارە ١ تشرینی یەکەمی ١٩٨٨.
٩- جوڵانەوەی ڕزگاری نیشتمانی کوردستان، دکتۆر عەزیز شەمزینی.
١٠- کتێبی شۆرشی کوردستانی عێراق بەشی یەکەم لە ئەیلولی ١٨٦١-١٩٦٣ لەلایەن کۆمیتەی بەرگری لە مافەکانی گەلی کورد نووسینی دکتۆر عیصمت شریف وانلی.
١١- کورد و کوردستان و توابع تالیف شیخ محمدی مەردۆخی کوردستانی.
١٢- تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سدەی ١٨م دانەری، ن.دبیکولوسکایا، آبوباکوبوسکی، ای.ب بطروشفسکی، آ.ب.بلینتسکی، ل.واسترویدا. گۆرینی لە لایەن کەریم کشاوەرزیەوە، لە روسیەوە.
١٣- کورد مینۆرسکی: مارف خەزنەدار لە رووسیەوە کردوویە بە عارەبی وە لە عارەبیەوە بۆ کوردی حەمە سەعید.
١٤- کوردستانی موکریان یان ئاترۆپاتین دانەری حسین حوزنی.
١٥- کوردو پەیوەستەگی نەژادی و تاریخی او تالیف رشید یاسمی.
١٦- کرد در دائرە المعارف اسلام، گۆرینی بۆ فارسی اسماعیل فتاح قازی.

١٧- کوردستان و الاکراد دراسه سیاسیه و اقتصادیه دکتور عبدالرحمن قاسملو.
١٨- سومر و اکاد الدکتور ودیع بشر دمشق ١٩٨١.
١٩- اترکنامه تاریخ جامع قوچان دانەری رەمەزان علی شاکری.
٢٠- شەرەفنامەی شەرەفخانی بەدلیسی گێڕانی هەژار.
٢١- پێشەنگ ژمارە ٢. سالی حەوتەم تەممووزی ١٩٩٠.
٢٢- کردها، ترک‌ها، عرب‌هاتالیف سیسل جی ادمونذز به فارسی.
٢٣- نزهه القلوب نوشته حمدالله مستوفي باهتمام و تصحیحگاه لسترانج.